

UNIwersytet Wrocławski
Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Instytut Historii Sztuki

DOMINIKA CHWASTEK
DOM TOWAROWY SCHÜLLERA W JELENIEJ GÓRZE I JEGO
TWÓRCY

Praca licencjacka

Napisana pod kierunkiem dr Łukasza Krzywki

Wrocław 2011

Spis treści

Wstęp.....	2
1. Rozdział pierwszy: Stan badań.....	4
2. Rozdział drugi: Rzemiosło, handel i przemysł w Jeleniej Górze.....	6
3. Rozdział trzeci: Dom towarowy Schüllera – opis.....	10
3.1. Położenie.....	10
3.2. Projekt i konstrukcja	11
3.3. Materiał wykonania	11
3.3.1. Posadzki	11
3.3.2. Pokrycie dachowe.....	11
3.4. Analiza planów.....	11
3.4.1. Przyziemie.....	11
3.4.2. Kondygnacje	12
3.5. Wejście.....	12
3.6. Sklepienia.....	12
3.7. Bryła.....	12
3.8. Elewacje.....	13
3.8.1. Elewacja frontowa (południowa).....	13
3.8.2. Wejście główne.....	14
3.9. Wnętrze.....	16
3.10. Wyposażenie – piece.....	18
4. Rozdział czwarty: Analiza funkcjonalna.....	22
5. Rozdział piąty: Analiza stylistyczna.....	24
6. Rozdział szósty: Firma <i>Gebrüder Albert</i>	26
7. Rozdział siódmy: Inne realizacje firmy <i>Gebrüder Albert</i>	29
8. Zakończenie.....	32
9. Materiał ilustracyjny.....	33
10. Spis ilustracji.....	68
11. Bibliografia	70

Wstęp

Handel towarzyszył człowiekowi niemal od zawsze. Początkowo był to handel wymienny potem wprowadzono w obieg pieniądź. Sprzedawane towary najpierw pojawiały się na targach i jarmarkach, potem w sklepach, domach towarowych i współcześnie w centrach handlowych. Historia i rozwój handlu jest długi, ale sprzedaż zawsze rządziła się podobnymi prawami. Sprzedawane towary musiały być dobrze wyeksponowane i odpowiednio zareklamowane by znaleźć klienta. Do XVII wieku sklepy były otwarte w kierunku ulicy aż do momentu pojawienia się pierwszych witryn sklepowych na początku XVIII wieku. Następnie pomyślano, aby połączyć kilka sklepów tworząc jedną halę ze wspólnym dachem z osobnymi stanowiskami i właścicielami. Tak powstały angielskie *bazary*, francuskie *passages*, niemieckie *Passagen* czy włoskie *gallerie*, które funkcjonowały jeszcze na początku XIX wieku.¹ W roku 1852 w Paryżu powstaje pierwszy dom handlowy *Bon Marché* (ryc. 1) Aristide’a Boucicauta, który zaczynał karierę handlową od zwykłego sklepu. W 1869 r. jego sklep rozrósł się w *grand magasin* projektu L.A. Boileau i G. Eiffel’a.² Takie „katedry nowoczesnego handlu” jak mawiał Emil Zola, zaczęły powstawać we wszystkich stolicach europejskich i nie tylko.³ Tworzone były dla kobiet, gdyż tylko one miały słabość do zakupów. Budowle te onieśmiały swoją skalą, nowoczesną konstrukcją i bogactwem form architektonicznych. Wszelkie ornamenty architektoniczne, a w szczególności te o wymowie symbolicznej czy alegorycznej pojawiały się nad wejściem głównym lub wieńczyły budowlę. Wśród nich pojawiały się głowy lub całe postacie Hermesa – opiekuna handlu, bogini Fortuna symbolizująca pomyślność i powodzenie czy ogromne globusy podtrzymywane przez sfinksy na znak ekspansji handlowej w danym miejscu. Emil Zola, autor powieści *Wszystko dla pań*, dokonuje dokładnej analizy i opisu fenomenu domów towarowych zarówno pod względem społecznym, ekonomicznym i architektonicznym. Jego *Au bonheur des dames* (*Wszystko dla pań*) ma: „(...) drzwi wejściowe, wysokie i głębokie jak kruchta kościelna, ozdobione (...) u góry alegoryczną grupą przedstawiającą Przemysł i Handel, które podają sobie ręce na tle odpowiedniego układu godel.”⁴ Budynek ten to „ogromny blok, (...) kolosalny bazar” z ogromnymi, przeszklonymi halami i żelaznymi schodami aż od parteru. Twórca budowli to „wyjątkowo inteligentny, młody architekt, rozmiłowany w nowoczesnej sztuce budowlanej, jedynie w suterrenach i do budowy filarów

¹ N. Pevsner, *A history of building types*, New York 1270, s.261.

² *Ibidem*, s. 267.

³ E. Zola, *Wszystko dla pań*, Warszawa 1954, s. 217.

⁴ E. Zola, *op. cit.*, s. 216.

użył kamienia, szkielet zaś wzniosł z żelaza opierając na kolumnach całą sieć belek”. Opis ten to krótka charakterystyka domów towarowych z końca XIX i początku XX wieku, które stały się symbolem nowoczesnej architektury. Najokazalsze obiekty wybudowano w Paryżu, Londynie czy Berlinie. Świadczyły o prestiżu, nadawały miastu charakter wielkomiejski i przyczyniały się do jego nowoczesności. Dlatego też, na przełomie XIX i XX wieku, budowano je także w miastach o mniejszej skali. Okres ten, bowiem, to czas świetności i prosperity w wielu miastach i miasteczkach europejskich.

Tematem pracy jest opis domu towarowego Schüllera w Jeleniej Górze, który powstał w latach 1904-1905. Obiekt ten, mimo skromniejszych rozmiarów, wpisuje się w schemat europejskich domów towarowych poprzez swoją formę, ornament architektoniczny i nowoczesną konstrukcję. Budowa jego została powierzona lokalnym architektom znanym pod nazwą *Gebrüder Albert* z Jeleniej Góry, którzy byli autorami wielu budynków w tym mieście i okolicach o różnym charakterze, skali czy stylistyce.

Rozdział pierwszy niniejszej pracy zawiera informacje o stanie badań nad opisywanym obiektem i jego twórców. Rozdział drugi przedstawia krótką historię Jeleniej Góry pod względem rzemiosła, handlu i przemysłu od XVI wieku z naciskiem na przełom XIX i XX wieku. Rozdział trzeci stanowi opis domu towarowego Schüllera. Opis dotyczy części zewnętrznej (opis rzutów, elewacji, bryły) i wewnętrznej (część handlowa i biurowa) z uwzględnieniem wyposażenia biur, które stanowią secesyjne piece ceramiczne. Kolejne dwa rozdziały poświęcone są analizie funkcjonalnej i stylistycznej obiektu. Rozdział szósty poświęcony został twórcom budowli, Karłowi i Ottonowi Albertom. Zostały tu zawarte wszystkie możliwe do zdobycia informacje o architektach. Siódmy rozdział przedstawia kilka innych realizacji architektonicznych architektów.

1. Stan badań

Podstawowym źródłem informacji na temat domu towarowego Schüllera w Jeleniej Górze są akta miasta Jeleniej Góry dostępne w Archiwum Państwowym w Jeleniej Górze.⁵ W aktach tych można znaleźć projekty, ryciny, umowy i korespondencję pomiędzy właścicielem a wykonawcą oraz Policją Budowlaną. Inny ważnym źródłem jest opracowanie napisane przez Wojciecha Ulaneckiego dostępne w biurze konserwatora, jako karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (tak zwana „biała karta”).⁶ Autor dokonał opisu budowli opierając się na wspomnianych dokumentach akt miasta. Niestety zabytek nie został nigdzie dokładnie opracowany. Architekci budowli, Karl i Otto Albert, są wzmiankowani w czasopiśmie *Der Wanderer in Riesengebirge* z 1930 jako wykonawcy schronisk górskich w Karkonoszach.⁷ Nazwisko architektów pojawia się niejednokrotnie w książkach adresowych miasta Jeleniej Góry.⁸ Podstawowe informacje na temat braci Albert można zdobyć w Leksykonie o artystach śląskich do 1945 roku.⁹

We współczesnych źródłach nie ma dokładnego opracowania oprócz krótkiego opisu w książce o charakterze ciekawostek związanych z wybranymi zabytkami Jeleniej Góry pt. *Wieże, baszty, zaulki... Sekrety Jeleniej Góry*.¹⁰ W kilku pozycjach architekci są jedynie wzmiankowani, jako twórcy omawianego obiektu. Do takich źródeł należy praca Ewy Różyckiej i Jerzego Rozpędowskiego na temat Jeleniej Góry i jej zabytków¹¹ oraz przewodnik Zbigniewa Kulika.¹² W *Słowniku geografii turystycznej Sudetów* pod redakcją Marka Staffy w tomie poświęconym kotlinie jeleniogórskiej można znaleźć notkę biograficzną z krótką informacją na ich temat.¹³ Architekci realizowali wiele różnych projektów, do których należała między innymi architektura karkonoskich schronisk górskich. Dlatego też nazwisko architektów pojawia się w szeregu artykułów i książek omawiających tą problematykę. Należy do nich artykuł Erharda Krause¹⁴ na podstawie *Riesengebirgs-Buchkalender* z 1996 r., artykuł Karla-Heinza Dreschera na podstawie *Sächsische Zeitung* z

⁵ Akta miasta Jeleniej Góry nr. 5211, Archiwum Państwowe we Wrocławiu oddział w Jeleniej Górze.

⁶ W. Ulanecki, *Dom Handlowy Schüllera, ob. Dom Handlowo-Biurowy, ul. 1 Maja 27 w Jeleniej Górze*. Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Karta Ewidencyjna zabytków architektury.

⁷ Von Gebirge, „Der Wanderer in Riesengebirge”, 1930, s.147.

⁸ Adressbuch der Stadt Hirschberg und der Gemeinden Cunnersdorf und Straupitz für das Jahr 1903/1904, 1905/1906, 1907/1908.

⁹ *Lexicon der bildenden Künstler und Kunsthandwerker Schlesiens bis 1945 Band 1, A-B*, Breslau 2001, s. 37.

¹⁰ C. Wiklik, *Wieże, baszty, zaulki...Sekrety Jeleniej Góry*, Jelenia Góra 2009, s. 45.

¹¹ E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra*, Wrocław 1975, s. 74

¹² Z. Kulik, *Jelenia Góra i okolice. Przewodnik*, Warszawa 1986, s. 40.

¹³ M. Staffa, *Słownik geografii turystycznej Sudetów. Tom 4. Kotlina Jeleniogórska*, Wrocław 1999, s. 236.

¹⁴ E. Krause, *Aus der Geschichte alter Riesengebirgsbauden*, „Riesengebirgs-Buchkalender”. Za: <http://www.riesengebirgler.de/gebirge/Baude/Riesengebirgsbauden.htm>

2005 roku (pt. *Bergbauden des Riesen- und Isergebirge*)¹⁵ czy artykuł Edmunda Szczepańskiego poświęcony schronisku „Samotnia” w Karkonoszach.¹⁶ Dokładniejszej analizy architektury sudeckich schronisk górskich, w tym także tych wykonanych przez braci Albert, podjął się Jacek Suchodolski w swojej monografii na ten temat.¹⁷ Do innych tego typu pozycji należy Słownik geografii turystycznej pod redakcją M. Staffy w tomie poświęconym Karkonoszom.¹⁸ Karl Albert jest wzmiankowany w artykule pt. „Mit der Kunst ins Gebirg” w czasopiśmie *Kulturpolitische Korespondenz*, w którym autorka, Ingebor Szöllosi, referuje przebieg konferencji we Wrocławiu z 1999 r. na temat sztuki w Karkonoszach.¹⁹ Innym źródłem jest praca Hansa Wichmanna na temat sztuki malarza działającego w Szklarskiej Porębie, Georga Wichmanna.²⁰ Ponadto w książce znajduje się zbiór krótkich biografii artystów z okręgu Karkonoszy i okolic. Znajdujemy tam krótką notkę biograficzną starszego z braci, Karla.²¹

¹⁵ K.H. Drescher, *Bergbauden des Riesen- und Isergebirges*, „Sächsische Zeitung” Za: <http://www.riesengebirgler.de/gebirge/Baude/Riesengebirgsbauden.htm>

¹⁶ E. Szczepański, *Z dziejów schronisk Karkonoszy (Samotnia)*. [w:] *Rocznik Jeleniogórski 1978*, Jelenia Góra 1978, s.45-64.

¹⁷ J. Suchodolski, *Architektura schronisk górskich w Sudetach*, Wrocław 2005.

¹⁸ M. Staffa, *Słownik geografii turystycznej Sudetów, tom 3, Karkonosze*, Warszawa-Kraków 1993.

¹⁹ I. Szöllosi, *Mit der Kunst „ins Gebirg”*, „Kulturpolitische Korrespondenz” 9(1999), no.1092, s. 24.

²⁰ H. Wichmann, *Georg Wichmann 1876-1944. Der maler des Riesengebirges und sein Kreis*, Würzburg 1966, s. 49.

²¹ *Ibidem*, s. 181.

2. Rzemiosło, handel i przemysł w Jeleniej Górze

Jelenia Góra to miasto o tradycji kupieckiej i sukienniczej trwającej od czasów średniowiecznych.²² Od XV wieku miasto było znane z produkcji dobrego płótna, a od XVI wieku zaczęto również produkować delikatne płótna lniane, co przyczyniło się do rozwoju handlowego i gospodarczego w mieście. W XVI wieku punktem zbytu jeleniogórskich płócien stały się Niemcy, Czechy jak również Rzeczpospolita.²³ Wojna trzydziestoletnia (1618-1648) nie przyczyniła się całkowicie do zaprzestania produkcji płótna, gdyż ich produkcja przeniosła się do wsi. Od 1625 roku produkuje się pierwsze woale na eksport. Jelenia Góra staje się ważnym ośrodkiem handlowym na Śląsku i wielu miastach europejskich poprzez kupców wrocławskich.²⁴ W połowie XVIII wieku miasto mogło pochwalić się 187 mistrzami i 26 czeladnikami, którzy zajmowali się tkactwem płócienniczym jak i produkcją pończoch.²⁵ Niestety przy końcu XVIII i początku XIX wieku Jelenia Góra przeżywa kryzys, na który wpływają przyczyny wewnętrzne i zewnętrzne. Do wewnętrznych przyczyn kryzysu zaliczyć należy konkurencję (np. Kowary, Boguszów, Wałbrzych), która spowodowała odsunięcie miasta od większej możliwości zdobycia zysków. Do przyczyn zewnętrznych zalicza się postępujący rozwój przemysłu w Anglii, Irlandii i Szkocji, głównych importerów śląskiego płótna. Z kolei, od 1806 roku do kryzysu przyczynia się blokada kontynentalna Napoleona.²⁶ Z tego względu rozwijają się kontakty handlowe ze wschodem.²⁷

Jelenia Góra szczyliła się przede wszystkim handlem suknem. Po wyżej wymienionych przemianach gospodarczych, miasto zajęło się przemysłem. W XVIII wieku powstało niewiele zakładów przemysłowych (rafineria cukru założona w 1787, drukarnia katunu²⁸). Wiek XIX poszerza tą listę o przędzalnię i papiernię Güldnera, wytwórnię alkoholu C.S. Hauslera, wytwórnię krochmalu Stagge'go, czy zakładu budowy maszyn Staerkego i Hoffmanna. XIX-wieczna Jelenia Góra rozwijała się pod względem przemysłu różnych gałęzi.²⁹ Nie znaczy to, że miasto zaniedbało rzemiosło, które pełniło znaczną rolę w jego

²² Kupcy byli zwolnieni z opłat, gdy przewozili swoje towary do Czech od 1355 roku oraz z opłat towarów przewożonych do Wrocławia od 1366 r. Z. Kwaśny, *Jelenia Góra. Zarys rozwoju miasta*, Wrocław 1989, s. 35.

²³ Kwaśny, *op. cit.*, s. 52.

²⁴ *Ibidem*, s. 77.

²⁵ *Ibidem*, s. 97.

²⁶ *Ibidem*, 99.

²⁷ *Ibidem*, s.117.

²⁸ *Ibidem*, s.110.

²⁹ *Ibidem*, s.111-112.

gospodarce. Przy końcu XIX wieku w mieście było około 254 rzemieślników (należeli do nich krawcy, rzeźnicy, kowale, kuśnierze, fryzjerzy, perukarze ³⁰).

Do rozwoju miasta niestety nie przyczyniły się powstałe w XIX wieku fabryki, gdyż zatrudniały za mało ludzi.³¹ Zaczęto jednak zauważać walory turystyczne miasta, które zawdzięcza swemu położeniu – w pobliżu gór. Zaczęło być popularne narciarstwo, a następnie wycieczki górskie. W 1817 roku powstało towarzystwo zrzeszające przewodników górskich, a w 1880 powstał Krajoznawczy Związek Karkonoski (Riesengebirge-Verein).³² Turystyka przyczyniła się do korzystnych zmian także w handlu. Ujednolicono charakter działalności handlowej wydając zarządzenie w 1895 roku o umieszczaniu szyldów z nazwiskiem właściciela nad ich sklepem czy zakładem usługowym. Sklepy otwierano także w niedziele, funkcjonowały targi i jarmarki ze straganami. Dbając o klienta ustalono normy dotyczące sposobu sprzedaży, które określały wartość sprzedawanych produktów, sposoby ważenia czy pakowania. Dla turystów powstawały nowe obiekty hotelarskie i gastronomiczne.³³ Również, zadaniem Towarzystwa było umieszczanie tablic informacyjnych o mieście czy drogowskazów dla turystów. Zainteresowanie sportami zimowymi oraz turystyką przyczyniło się do doprowadzenia kolei do miasta, a także połączenie go z innymi miastami niemieckimi oraz czeskimi w celu lepszej komunikacji. Natomiast, na przełomie XIX i XX wieku w Jeleniej Górze można było się przemieszczać za pomocą tramwajów, najpierw gazowych, potem elektrycznych. Kolejny rozwój miasta obejmował budowę nowych ulic, placów i dzielnic. Koniec XIX a szczególnie początek XX wieku to czas inwestycji budowlanych na szeroką skalę.

Koniec XIX wieku jednak, to czas rozwoju przemysłowego, budowlanego i urbanistycznego w całej Europie. Działo się tak pod wpływem wyburzenia murów miejskich, przyłączania pobliskich wsi do miast oraz rewolucji przemysłowej. Jelenia Góra zawsze była miastem o niewielkiej skali. Jednak stosowano zasady i rozwiązania urbanistyczne typowe dla innych europejskich rozwiązań. Okres od drugiej połowy XIX wieku do mniej więcej 1905 roku to drugi etap rozwoju miasta wg skali G. Przybyłowicz-Balińskiej.³⁴ Jest to bardzo

³⁰ Kwaśny, *op. cit.*, s.136.

³¹ Dla przykładu: w 1812 r. rafineria cukru zatrudniała ok.40 robotników, manufaktura cyny i katunu Hüttnera w 1812 r. – 30 robotników, a przędzalnia wełny Guldnera, w 1837 roku zatrudniła ich ok. 20. Z. Kwaśny, *Teksty źródłowe do historii Jeleniej Góry*, Wrocław 1964, s. XIX

³² E. Drzewińska, *Ziemia jeleniogórska*, Katowice 1967, s. 89.

³³ *Ibidem*, s. 138.

³⁴ Balińska wyróżnia cztery etapy rozwoju miasta pod względem urbanistycznym i budowlanym. Pierwszy okres (początek XIX w do 1860) to powolne początki rozwoju miasta, powstawanie pierwszych projektów,

istotny etap dla rozwoju miasta, gdyż zostaje zabudowana spora część terenów południowych i północno-wschodnich miasta. Powstają nowe ulice i dzielnice, także o charakterze reprezentacyjnym. W okresie modernizmu powstają kolejne dzielnice mieszkaniowe, tereny przemysłowe i osiedla robotnicze, co przyczynia się do napływu ludności.

Z początkiem XX wieku nadchodzi czas wielu ciekawych realizacji budowlanych o charakterze budowli użyteczności publicznej (Teatr Alfreda Daehmela z 1904 – ryc. 2-3) oraz handlowym. Powstają trzy domy handlowe, w 1904-1905 powstaje Dom Towarowy Schüllera wykonany przez firmę Gebrüder Albert, w 1909 Dom Towarowy Pinoffa (ryc. 4-7), wykonany przez tych samych architektów czy Dom Towarowy Paula Krebsa (ryc. 8-10) z 1911 zaprojektowany przez A. Daehmela. Wymienione tu jeleniogórskie domy handlowe nie miały takiej skali jak paryskie czy berlińskie tego typu obiekty. Jednak, każdy z nich reprezentuje inny styl nawiązując do obowiązujących norm europejskich. Należy do nich przede wszystkim reprezentacyjny charakter na wzór architektury pałacowej lub rezydencjonalnej, aby zachęcić klienta. Stąd wielopiętrowość nadająca budowli charakter gmachu i ciekawa dekoracja fasady w celu podniesienia prestiżu i nadania budowli elegancji. Ponadto, istotnym elementem obiektów handlowych tego typu są duże witryny sklepowe oraz

zauważanie problemu, jakim jest planowanie miasta. To czas rozbierania murów (1820) i bram miejskich (Brama Długa w 1837, Brama Zamkowa w 1863), powstawanie promenady i plant oraz zielonych ogrodów (zagospodarowanie Wzgórza Kościuszki od 1816r). Drugi etap (od drugiej połowy XIX wieku do 1905) jest okresem regulacji. Należy dodać, że w 1866 r. doprowadzona została kolej. W tym okresie dokonano ważnych przedsięwzięć związanych z planowaniem miasta. Większość z nich opierała się na geometrycznym rozmieszczeniu poszczególnych ulic w obrębie staromiejskim. Zabudowano Wzgórze Kościuszki, a także ulice Mickiewicza i Słowackiego (niegdyś Cunnersdorf), które miały charakter willowy. Zabudowano także okolice dworca kolejowego: ul. Drzymały (Linkestrasse – osiedle w stylu secesji), W. Pola oraz Powstańców Śląskich. Trzeci okres (1905-20) to okres architektury i planowania w duchu modernizmu. Jelenia Góra była w tym czasie pod wpływem niemieckiej myśli urbanistycznej, a ta miała na celu połączyć kilka idei. Podkreślano rolę komunikacji, higienę miasta i jego strefowania, a także brano pod uwagę walory dodające malowniczości. Powstają place (Plac Energetyka), skwery, parki i ogródki frontowe (przy ulicy Wojska Polskiego). Okres czwarty (1920-1935) to etap urbanistyki funkcjonalnej. Powstaje więcej budowli i osiedli mieszkalnych (Wzgórze Partyzantów, ul. Wolności w kierunku Cieplic), kamienice czynszowe (ul. Długa, Złotnicza, Wojska Polskiego), tereny przemysłowe i osiedla robotnicze (Osiedle Robotnicze, ul. Słowiańska, W. Pola). G. Przybyłowicz Balińska, *Rozwój urbanistyczny Jeleniej Góry w XIX wieku i na początku XX wieku*, [w:] *Rocznik Jeleniogórski 1981*, Jelenia Góra 1981, s. 95-125.

przestronne pomieszczenia handlowe, a wszystko po to by zwabić potencjalnego klienta i zachęcić go do zakupu dobrze wystawionych i zaprezentowanych produktów.

3. Dom towarowy Schüllera - opis³⁵

3.1. Położenie

Dom towarowy R. Schüllera, dziś Galeria Karkonoska (ryc.11-12), w Jeleniej Górze położony jest przy ul. 1 Maja 27, niegdyś Bahnhofstrasse 58 a (plan sytuacyjny - ryc.13).³⁶ Fasada zwrócona jest w kierunku południowym. Od zachodu jest Plac Ratuszowy (Rynek) i Brama Wojanowska, a od wschodu barokowy Kościół Garnizonowy WP pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, dawniej kościół Łaski „Pod Krzyżem Chrystusa”. W niedalekiej odległości od strony wschodniej znajduje się mały barokowy kościółek pw. św. św. apostołów Piotra i Pawła z lat 1737-38, dziś oddany wyznawcom prawosławnym.³⁷ Od strony północnej znajduje się plac, którego teren jest ogrodzony murem, a nawierzchnia pokryta jest płytami betonowymi.³⁸ Od strony wschodniej przy murze znajdują się wolnostojące parterowe budynki gospodarcze. Budynek zamyka ciąg w zwartej zabudowie w układzie kalenicowym. Od wschodu pusty plac, obok którego jest budynek (Do wiosny 2011 r. znajdowało się tu kino „Marysienka”). Od strony północnej znajduje się ciąg zabudowań, niegdyś budynek poczty.

Ulica, przy której zbudowano obiekt zarówno w czasach dzisiejszych jak i współczesnych budowli jest jedną z reprezentacyjnych ulic w Jeleniej Górze. Znajdowały się tu sklepy, punkty usługowe, domy handlowe, budynki mieszkalne i biurowe, zajazdy, restauracje i hotele.³⁹

³⁵ Opis budynku sporządzony na podstawie analizy własnej, a także dwóch źródeł: W. Ulanecki, *Dom Handlowy Schüllera, ob. Dom Handlowo-Biurowy, ul. 1 Maja 27 w Jeleniej Górze*. Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Karta Ewidencyjna zabytków architektury oraz Akta miasta Jeleniej Góry nr. 5211, Archiwum Państwowe we Wrocławiu oddział w Jeleniej Górze.

³⁶ R. Schüller (prawdopodobnie Reinhardt Schüller) był kupcem i fabrykantem zajmującym się pończosnictwem. Nazwisko jego pojawia się kilkakrotnie w książkach adresowych Jeleniej Góry i okolic z roku 1903/1904 oraz 1905/1906, 1907/1908. Przy jego nazwisku pojawia się adres Banhoffstrasse 58a (adres Domu Handlowego przy dzisiejszej ul. 1 Maja 27) oraz przy Bahnhofstrasse 61 (dzisiejsza ul. 1 Maja 21), przy której być może mieszkał. Pojawia się też nazwisko syna Bruna Schüllera, który prawdopodobnie mieszkał przy Kaiser Friedrichstrasse 18 (dzisiejsza ul. Matejki). Bruno Schüller przypuszczalnie prowadził Dom Towarowy ojca ze współnikiem Otto Kleebergiem. *Adressbuch der Stadt Hirschberg und der Gemeinden Cunnersdorf und Straupitz für das Jahr 1903/1904, 1905/1906, 1907/1908*.

³⁷ Pierwsza wzmianka o kościele pochodzi z XV wieku. Został on zniszczony podczas wojny trzydziestoletniej. Barokowy kościółek postawiono w latach 1737-38. Oddany wyznawcom prawosławnym w 1948 roku. Z. Kulik, *op. cit.*, s. 41; W. Kapałczyński, J. Kotlarska, *Zabytki Jeleniej Góry i powiatu*. Jelenia Góra 2002, s. 20.

³⁸ W niedalekiej odległości przy ul. Pijarskiej 24 znajduje się barokowy budynek z 1724 r. (niegdyś sierociniec Buchsa). Jest on niewidoczny z ul. 1-go Maja.

³⁹ W przewodniku niemieckim powstałym w czasach przedwojennych (brak daty wydania) występują ważne adresy dla turysty. Wśród nich lista firm z siedzibą mieszczącą się przy ulicy Bahnhofstrasse (1-go Maja). Do nich należą: firma spedycyjna *Hermann & Co* (Bahnhofstrasse 40), międzynarodowa firma transportowa Karla Bodena (Bahnhofstrasse 39), *Deutsche Bierhalle* (Bahnhofstrasse 54), punkt sprzedaży książek – *Buchhandlung Paula Röbke’a* (Bahnhofstrasse 66), dom handlowy *G.A. Milke* sprzedający odzież górską i artykuły sportowe

3.2. Projekt i konstrukcja

Budynek został zaprojektowany przez biuro architektów *Gebrüder Albert* (Bracia Albert). Planem pod zabudowę zajęła się firma *Mittelhaus und Weyrich*. Natomiast konstrukcję w oparciu o zbrojony beton opracował berliński inżynier Pulfer (tak zwany Pulfer system) ze swoją firmą *Pulfer und Bidal*. Elementy metaloplastyczne wykonał lokalny rzemieślnik R. Jäckel. Budynek stanął w latach 1904-5.

Działka, na której wybudowano obiekt charakteryzuje się znacznym spadkiem w kierunku północnym (przekrój poprzeczny i wygląd od strony północnej - (ryc.14-15). Stąd wyżej wymienione opracowanie konstrukcyjne. Ponadto, bryła jest lekko cofnięta do tyłu w kierunku północnym w stosunku do innych budowli. Budynek dominuje nad innymi budynkami swoimi rozmiarami oraz specyficznym ukształtowaniem elewacji.

3.3. Materiał wykonania

Jest to budynek murowany - z betonu i cegły, tynkowany. Ściany zewnętrzne są wyłożone cegłą klinkierową białą od frontu i ciemnoczerwoną na tylnej elewacji. Cokół i części przyziemia elewacji są obłożone płytami marmurowymi. Natomiast dekoracje i detal architektoniczny są wykonane z betonowych odlewów. Od strony północnej są ceramiczne gzymsy. Dekoracja fragmentów podokiennych wykonana jest ze stali.

3.3.1. Posadzki

Posadzki w części handlowej wykonane są z lastriko. Po stronie wschodnio-południowej występują płytki ceramiczne.

3.3.2. Pokrycie dachowe

Budynek kryty jest dachówką cementową. Od strony północnej pokrycie dachowe stanowi cegła karpiówkowa układana w łuskę. Hełmy są kryte blachą.

3.4. Analiza planów

3.4.1. Przyziemie (ryc.16)

Jest to budynek na planie zbliżonym do litery L z dłuższą osią w kierunku północ-południe i krótszą w kierunku wschodnim. Jest to budynek trzytraktowy: zachodni najdłuższy

(Bahnhofstrasse 9-11) czy *Hotel Drei Berge* (Bahnhofstrasse 10-12). Podkreśla to charakter ulicy. *Hirschberg in Schlesien und Umgebung*, Hirschberg, s. 20-40.

trakt, środkowy trakt to sień wejściowa z klatką schodową od północnej strony oraz trakt wschodni.

3.4.2. Kondygnacje (ryc.17)

Pierwsza, druga i trzecia kondygnacja są na planie litery „T” ze ściętym bokiem od strony zachodniej. Ściany wewnętrzne i zewnętrzne działowe wyznaczają trzy pasy. W pasie wschodnim i zachodnim pierwszej i drugiej kondygnacji występują ryzality. W pasie środkowym pierwszej i drugiej kondygnacji występują dwie klatki schodowe i świetlik. Klatka schodowa od strony południowej prowadzi do pomieszczeń biurowych. Klatka schodowa od strony północnej prowadzi do pomieszczeń biurowych od strony północnej, a także na strych i do piwnicy.

Występuje tu komunikacja w układzie korytarzowym. Klatka schodowa prowadzi na prostokątny korytarz, który w trakcie środkowym posiada jakby przedsionek oddzielający za pomocą drewnianych drzwi trakt wschodni od zachodniego.

Klatka schodowa od południowej strony budynku prowadzi do prostokątnego korytarza. Trakty oddzielają od siebie drzwi drewniane dekorowane szkłem (ryc. 18). Do pasa środkowego przylegają z obu stron dwa wąskie, prostokątne korytarze w pasie zachodnim i wschodnim, prowadzące do części północnej budynku.

3.5. Wejście

Wejście do budynku znajduje się od strony południowej przez sień do części biurowej, oraz bezpośrednio w części wschodniej i zachodniej, handlowej. W części środkowej znajduje się klatka schodowa lekko od strony wschodniej.

3.6. Sklepienia

Sień sklepiena jest kolebkowo. Pomieszczenia na piętrze mają płaskie sklepienia ze zbrojonego betonu. W pomieszczeniach w części południowej budynku występuje dekoracja stiukowa.

3.7. Bryła

Budowla jest rozczłonkowana, bryła ustawiona na cokole. Galeria jest budynkiem o czterech kondygnacjach od strony południowej natomiast o sześciu kondygnacjach od północy. Budowla kryta jest płaskim dachem połaciowym. Nad ryzalitem od północnej strony

przechodzi w dach czteropołaciowy. Wykusze znajdujące się od strony południowej budynku kryte są kopulastymi dachami czterospadowymi zakończonymi latarniami (ryc. 19). Nad skrzydłem handlowym występuje dach płaski z czterospadowym świetlikiem umieszczonym centralnie (ryc.20).

3.8. Elewacje

3.8.1.Elewacja frontowa (południowa)

Jest to elewacja dziewięcioosiowa, czterokondygnacyjna, kalenicowa, symetryczna. Na drugiej osi po obu stronach symetrycznie ustawiono wykusze (ryc. 21). Fasada jest lekko cofnięta do tyłu w czwartej kondygnacji. Fasadę organizują w sposób wertykalny okna. W przyziemiu znajdują się witryny sklepowe w kształcie prostokąta. Od wyższych kondygnacji oddziela je pas muru. Okna różnią się od siebie w zależności od kondygnacji i położenia. Okna drugiej i trzeciej kondygnacji w skrajnych osiach są czterodzielne i szerokie (ryc. 22). Dzieli je balustrada z dekoracją z kwiatonów (ryc. 23). Okna w trzeciej kondygnacji na tych osiach zwieńczone są belką z wystającymi guzami (ryc.24). Okna w pozostałych osiach są prostokątne, dwudzielne. Okna wykuszy są prostokątne, dwudzielne, a w ich bokach prostokątne, wąskie, jednodzielne (ryc. 25). Na osi środkowej, nad portalem w drugiej i trzeciej kondygnacji okna składają się z trzech prostokątnych części przedzielonych ślaniem u góry, z których część środkowa jest szersza, części skrajne węższe. Oddzielone są od siebie pionowymi pasami, które w części środkowej są ozdobione u dołu dwoma guzami. Pasy te od góry są dekorowane zgeometryzowanym ornamentem roślinnym przypominającym liście lub palmetę (ryc. 26). Pod tym ornamentem widać cztery zwijające się pod spód wałki, poniżej których są dwa wąskie prostokąty (ryc. 27). Natomiast w przyłuczach po skrajnych stronach jest ornament w postaci głowy fantastycznego zwierzęcia jakby smoka z wywieszonym językiem. Głowa ta oparta jest na wijących się wstęgach. Ornament zdobi liść kasztanowca. Nad tym oknem jest pas z dekoracją w postaci trzech horyzontalnych linii prostych powtórzonych nad każdą częścią okna. Linie oddzielone są od siebie dwoma okrągłymi wypustkami o płaskim reliefie (ryc. 28). Okna w czwartej kondygnacji mają wykrój mniejszego od pozostałych prostokąta. Nad każdym z okien występuje nieco zgeometryzowana dekoracja w postaci prostych wertykalnych łodyg zakończonych liśćmi (ryc. 29). Okna wykusza drugiej i trzeciej kondygnacji oraz okna na osi środkowej oddziela od siebie dekoracja szachownicowa w układzie puste pole – kwiaton. Okna w trzeciej, czwartej, szóstej i siódmej osi oddziela płycina zdobiona przez girlandę

zwieńczoną maszkaronem. Przed oknami drugiej kondygnacji w osiach skrajnych jest pełna balustrada dekorowana pionowymi, prostokątnymi pasami zakończonymi kwiatonami z prostokątnymi wstążkami. Wszystkie dekoracje płycin są w kolorze ciemnej zieleni, co daje ciekawy kontrast z białą cegłą. Przed oknem czwartej kondygnacji środkowej osi znajduje się balkon z żelazną, ażurową balustradą od frontu, a po bokach murowaną. Żelazną balustradę dekoruje wygięty łuk przypominający łodygę zakończoną po obu stronach liśćmi. Górną partię balustrady zdobią kwiatony tego samego typu co w płycinach oddzielających okna pomiędzy kondygnacjami. Przy balustradzie jest mocowanie do wysokości masztu. Część murowana balustrady dekorowana jest jedynie od frontu motywem girlandy. Ponadto okno jest flankowane przez dwie lizeny zakończone dekoracją z głowy lwa. Głowę lwa otacza girlanda, w otwartej paszczy trzyma antabę, z której opada kampanulla. Przed oknami wykuszy są balkoniki z murowaną balustradą. Od frontu zdobione podobną dekoracją z kwiatonem jak okna trzeciej kondygnacji w skrajnych osiach. Jednak balustrada tutaj jest koloru białego. Nad oknami dekoracyjne panneau, z których wyłania się głowa mitologicznego boga Hermesa. Panneau i głowa Hermesa są zielone, jego hełm i skrzydełka oraz drobne dekoracje są pozłacane. Głowa Hermesa ustawiona w ten sposób jakby spoglądał on w dół. Na skrajnych osiach jest złożona kula wsparta na postumencie z girlandami. Okna połączy dachowej są zamknięte łukiem.

3.8.2. Wejście główne

Główne wejście prowadzące do części biurowej jest bardzo ciekawe i reprezentacyjne (ryc. 30). Znajduje się w piątej osi budynku. Nad otworem drzwiowym występuję dekoracyjne panneau wypełnione dekoracją rzeźbiarską (ryc. 31), którą stanowi trójmasztowy okręt na morzu.⁴⁰ Statek jest koloru zielonego, natomiast tło panneau i fale morza są odpowiednio błękitne i granatowe. Pierwszy maszt statku wieńczy uskrzydłony maszkaron. Skrzydła mogą nawiązywać do Fortuny.⁴¹ Po obu stronach statku widnieją wypisane złotymi cyframi lata wybudowania budynku: 1904 po lewej stronie i 1905 po prawej. Forma panneau przypomina winietę charakterystyczną dla okresu secesji poprzez wijącą się wstęgę. Panneau

⁴⁰ W XVII wieku kupcy jeleniogórcy zrzeszyli się w korporację cechową. W 1699 roku otrzymali oni własną pieczęć. Była ona owalnego kształtu i zdołał ją trójmasztowy statek na tle fal, w otoczeniu Fortuny i Merkurego, symboli morza. Być może dekoracja Domu Handlowego Schüllera nawiązuje do tej pieczęci z XVII wieku. Z. Kwaśny, *Jelenia Góra. Zarys rozwoju miasta*, Wrocław 1989, s. 75.

⁴¹ Fortuna. Rzymska bogini kierująca losem człowieka. Zwykle przedstawiona jako uskrzydłona kobieta z rogiem obfitości i zasłoniętymi oczami, pojawia się na statku za sterem. *Encyklopedia sztuki starożytnej. Europa, Azja, Afryka, Ameryka*, Warszawa 1998, s. 242; W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985, s. 292; W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 275.

flankują lizeny dekorowane ślimacznikami, kampanullami i dyskami. W ich zwieńczeniu są dyski pomalowane na złoto, otoczone pierścieniem i zakończone wałkami przypominającymi sznur. Wejście jest obramowane wałkiem ozdobionym liśćmi. Liście mają obły, podłużny kształt i wyginają się w taki sposób, że całość przypomina geometryczno-roślinną dekorację plecionkową inspirowaną ornamentem typowym dla okresu Średniowiecza (ryc. 32). W dolnej części tej dekoracji, po obu stronach, widnieje ornament w postaci dwóch owadów (ryc. 33), najbardziej przypominających żuki. W górnej części wałek łączy się z dekoracyjnym zwornikiem, którego dekorują wijące się liście, jako tło dla monogramu właściciela budynku, splecione ze sobą litery „R” i „S”.

Drzwi wejścia stanowią drewniane, ramowo-płycinowe, dwuskrzydłowe drzwi, które są osadzone w głębokości muru. Drzwi zamyka łuk dwuramienny. Ich dolną część dekorują dwie prostokątne płyciny w ustawieniu horyzontalnym. Płyciny dekorowane są wertykalnymi pasami przy ich krótszych bokach. Część środkową skrzydeł drzwi stanowi płycina o kształcie przypominającym prostokąt zwieńczony odcinkiem łuku. Płycina ta dekorowana jest ornamentem floralnym. Górna część skrzydeł jest przeszklona. Część przeszklona jest zakratowana i ma kształt owalny. Owal ten jest obramiony ornamentem przypominającym wałek, który łączy się w dolnej części z dekoracją o charakterze tarczy herbu. Zdobi ją litera „R” w lewym skrzydle oraz litera „S” w prawym skrzydle. Tarcze te flankuje dekoracja geometryczna w postaci dwóch pionowych prostokątów. Nad drzwiami znajduje się prostokątny świetlik podzielony na trzy części, z których środkowa jest szersza od bocznych. Części przeszklone podzielone są za pomocą prostokątnych pasów o delikatnej geometrycznej dekoracji w postaci poziomych linii.

3.8.3. Elewacje boczne

Boczne elewacje budynku są gładkie. Od strony wschodniej jeszcze widoczny pomalowany niebieską, granatową i białą farbą napis: *Kaufhaus R. Schüller* (ryc. 34). Napis jest widoczny od niedawna z powodu prac budowlanych na działce obok. Był przez kilkanaście lat niewidoczny, gdyż zasłaniał go niski budynek, który przylegał do wschodniej elewacji Domu Towarowego (przybudówka została wyburzona). Tylna, północna elewacja ma sześć kondygnacji i sześć osi. W pierwszej osi i drugiej osi w czwartej i piątej kondygnacji występują balkony z metalową balustradą. Dłuższe skrzydło od strony zachodniej ma trzy kondygnacje i cztery osie. Boczne elewacje tego skrzydła są pięcioosiowe (ryc. 35-36). W tylnej elewacji są okratowane okna zamknięte łukiem. Okna te są różnej

wielkości. W bocznej elewacji dłuższego skrzydła są okratowane okna zamknięte łukiem w niższych kondygnacjach, natomiast w ostatniej kondygnacji są dwa okratowane okna o kształcie prostokąta w układzie horyzontalnym i dwa okratowane okna przypominające literę „T”. Okna występują w układzie naprzemiennym. Na dachu jest czterospadowy świetlik na konstrukcji stalowej wypełnionej szkłem zbrojonym, matowym.

Do wejścia budynku od strony północnej prowadzą jednobiegowe schody z podestem. Wejście prowadzi na krętą klatkę schodową, która doprowadza do pomieszczeń od tylnej strony, a także za pomocą schodów można się dostać na poddasze. Są to betonowe schody, z metalową balustradą ozdobioną dekoracją w postaci podwójnych obręczy w części wyższej balustrady. Od strony północnej budynku, od strony wschodniej ryzalitu jest wejście do piwnicy za pomocą betonowych schodów (ryc. 37).

Przy ogrodzeniu od strony wschodniej znajdują się dwa parterowe budynki gospodarcze aktualnie przystosowane, jako garaże (ryc. 38). Od strony północnej, na placu jest kolejny taki budynek gospodarczy, ale jest on nieco dłuższy od poprzednich.

3.9. Wnętrze

Część handlowa (ryc. 39) znajduje się na parterze budynku i w niższych kondygnacjach. Natomiast wyższe kondygnacje zajmują pomieszczenia biurowe.

Wejścia do części handlowej są w drugiej i ósmej osi. W pozostałych osiach przyziemia znajdują się witryny. Wejścia prowadzą do dwóch jednoprzestrzennych hal, które są ze sobą połączone wąskim korytarzem. Strop wsparty jest na czterobocznych filarach. Głowice filarów dekorują kampanulle, które spływają z ornamentu w postaci dysku (ryc. 40). Strop podzielony jest na dziesięć przęseł wyznaczonych przez dźwigary konstrukcji. Dekorują je podobne dyski występujące w głowicach filarów. Hala od strony zachodniej budynku jest najdłuższa i zajmuje północno-zachodnie skrzydło budynku. W jej głębi jest klatka schodowa ze świetlikiem (*Lichthof*), który jest między szóstym a dziewiątym przęsłem (ryc. 41). Klatka schodowa ma kształt owalny i prowadzi na niższe dwie kondygnacje, gdzie występują otwarte pomieszczenia handlowe. Schody są trójbiegowe, ich bieg dzieli spocznik, dzięki któremu układ schodów nabiera kształtu litery „T”. Schody zdobi żelazna ażurowa balustrada z drewnianym pochwytym. Balustradę zdobi roślinny motyw charakterystyczny dla okresu secesji poprzez swą falistą i płynną linię oraz „esowate” wygięcia (ryc. 42-43).

Pomieszczenie od strony wschodniej jest również jednoprzestrzenne, ale dużo mniejsze od poprzedniego. Ponadto, pomieszczenie zwraca się ku ścianie północnej i nie posiada klatki schodowej.

Do części biurowej wchodzi się poprzez sień sklepioną kolebkowo z trzema pasami (ryc. 44). W dodatku sień ozdobiona jest dekoracją sztukatorską w postaci fryzu z motywem roślinnym oraz motywem wstęgowej girlandy. Pasy mają ornament geometryczny w postaci wyżłobionych drobniejszych pasków, które spływają w dół poza obszar fryzu. Spinają je dyski, guzki i wstęga o charakterystycznej secesyjnej linii (ryc. 45). Za sienią występuje klatka schodowa prowadząca na wyższe kondygnacje. Schody i balustrada są drewniane (ryc. 46). Klatkę schodową na każdym półpiętrze oświetlają okna ozdobione witrażami w ich górnej części. Pomiedzy pierwszą a drugą kondygnacją występuje witraż z motywem geometrycznym, w którym przeważają trójkąty, kwadraty i prostokąty (ryc. 47). W centrum widać widoki miast, w lewej części okna mamy widok budowli w otoczeniu drzew za dnia, natomiast w prawej części okna, widok budowli o zachodzie słońca. Szkło witrażowe stanowiące oprawę dla tych pejzaży ma barwę beżu, brązu i błękitu (ryc. 48). Okno kolejnego półpiętra jest szersze od poprzedniego. Jego górne części boczne zdobi witraż geometryzujący, którego motyw naśladuje owoce kasztanu. Łączą się tu elementy prostokątów i formy koliste. Przeważa barwa jasnej zieleni z domieszką błękitu kobaltowego w postaci trzech kaboszonów i ciemnego brązu w miejscu kasztanów. Część środkowa okna to pejzaż ukazujący zachód słońca nad jeziorem w geometrycznej oprawie podobnej jak w witrażu okna niższej kondygnacji. Na kolejnym półpiętrze występuje okno z witrażem, w którym powtórzono motyw kasztanu (ryc. 49).

Na każdym piętrze są korytarze, skąd można się dostać do pomieszczeń biurowych. Na korytarz prowadzą drewniane trójskrzydłowe drzwi, z których niektóre zdobi wygięty łuk i ornament w postaci esowatych wałków. Drzwi prowadzące do biur są drewniane o wykroju łuku podkowiastego lub o kształcie prostokąta.

W pomieszczeniach od strony południowej występuje dekoracja stiukowa na stropach. Dekoracja jest geometryczno-roślinna z powtórzonym motywem żłobień, dysków i drobnych liści lub tylko roślinna o charakterystycznej secesyjnej, wijącej się linii i esowatych wygięć (ryc.50-53).

3.10. Wyposażenie – piece (ryc. 54 – tabela)

W wielu pomieszczeniach są oryginalne, secesyjne piece kaflowe o różnorodnych wzorach. Należą one do cennych i ciekawych elementów wyposażenia obiektu. Wszystkie opisane piece posiadają żeliwne drzwiczki. Kafle są szkliwione kolorowymi szkliwami lśniącymi o różnych barwach, ale dominującą jest zieleń.

Piec w pokoju 108 na pierwszym piętrze – piec o kaflach barwy rozbielonej zieleni. Najniżej położone kafle fundamentu są dekorowane żłobieniami w kształcie współśrodkowych rombów. Kafle skrzyni dolnej i nadstawy dekorowane rozwiniętym kwiatem maku i makówkami (w narożach stylizowanymi czteropłatkowymi kwiatami i towarzyszącymi im torebkami być może maku). Kafle fryzowe zstępujące są zdobione mniej wydatnymi kwiatami, ale znacznie bardziej wyeksponowanymi, silnie postrzępionymi liśćmi niczym u maku. W części frontowej zwieńczenia znajdują się kwiaty roślin złożonych, słonecznika i maku w otoczeniu utworzonym z kwiatów widocznych na kaflach ujęte w nieco innej pozie. Kafle narożne zwieńczenia przybierają formę liści wykroju litery „S”, gdy piec oglądany jest pod kątem. Kafle wieńczące o wykroju łamanego gzymsu.

Piec w pokoju 112 na pierwszym piętrze – piec o kaflach barwy pastelowej zieleni, zwieńczenie i postument o barwie ciemnozielonej. Kafle wypełniające fundament i skrzynię dolnej są gładkie, pozbawione faktury. Jeśli chodzi o kafle wypełniające nadstawę są one gładkie, oprócz kilku kafla ozdobionych żłobieniami w kształcie zgeometryzowanych łodyg roślin o wijących się liniach w stylu secesji. W nadstawie występuje kafel centralny przedstawiający pejzaż otoczony bordiurą dekorowaną roślinnymi motywami o wijącej się linii. Zwieńczenie przypomina kształtem odwróconą skrzynkę. Kafle gzymsowe górne dekorowane są naprzemiennie ornamentem wklęsłym i wypukłym. Ornament wklęsły przypomina kształtem łuk czy arkadkę, natomiast ornament wypukły to wąski wałek z prostokątnymi wypustkami.

Piec w pokoju 113 na pierwszym piętrze – kafle tego pieca mają kolor ciemnozielony. Kafle wypełniające ozdobione motywem plecionki z elementem kwiatu na kształt zgeometryzowanej stokrotki. Kafle gzymsowe górne są gładkie wzbogacone w kilku miejscach motywem wypukłej stokrotki. Część frontowa zwieńczenia ma wykrój podkowy, którą w centrum zdobią kwiaty i liście. Natomiast, część boczną zajmują faliste, zgeometryzowane łodygi w ułożeniu horyzontalnym, które przechodzą w łodygi pionowe by

połączyć się po obu stronach z kwiatami i liśćmi, co tworzy zamkniętą ramę. Kafle narożne zwieńczenia mają kształt opadającego, mokrego liścia.

Piec w pokoju 116 na pierwszym piętrze – piec barwy zielonej. Kafle fundamentu są żłobione figurami rombów. Kafle wypełniające mają dekorację w formie czterolistnego zagłębienia otoczonego perełkami i trójliściem. W kaflach narożnych przeważa motywy trójliścia. Korona pieca jest bardzo bogato zdobiona. W jej części frontowej występuje maskaronowa twarz z symetrycznie ułożonymi rogami obfitości u jej podstawy. Jej hełm tworzą formy roślinne. Całość wieńczy liść z niewielkimi odwróconymi wolutami. Kafle gzymsowe górne o rozmaitych formach. Kafle narożne zwieńczenia posiadają takie elementy jak woluty, łodygi i liście. Kafle fryzowe z pionowymi żłobieniami zdobią palmetki, łodygi oraz muszla w części centralnej.

Piec w pokoju 117 na pierwszym piętrze – piec o barwie soczystej, wiosennej zieleni. Kafle wypełniające są romboidalnie i zygzakowato żłobione. W części centralnej występują kafle z motywem rośliny o kwiatach tworzących baldachy (kafel „cały”) i tej samej rośliny wyrastającej z ziemi na wiosnę (kafel typu „połówka”). Kwiaty są barwy bladnoróżowej. Kafle fryzowe dolne zdobi ornament przypominający fale. Koronę pieca zdobią potężne liście wyglądem przypominające barszcz.

Piec w pokoju 210 na drugim piętrze – kolejny zielony piec, którego kafle fundamentu zdobią pionowe, falowane ryty oraz dekoracja plecionkowa. Kafle narożne pokrywają łodygi w symetrycznym układzie plecionkowym oraz pęki podłużnych liści. Dolne kafle fryzowe zdobią liście pozwijane na kształt odwróconej liter „S”. Inne kafle fryzowe ozdobione są bukietami kwiatów przypominających tulipany otoczone owalną bordiurą, a przy krawędziach na kaflach narożnych („połówka”) bordiurą migdałową. Kafel centralny zdobi pejzaż, na którym widoczny jest młyn na tle drzew. Przed nim malownicza, kręta dróżka, most oraz strumień. Zachowano barwy ziemi – brązy, zielenie, ugry, siena palona oraz domieszka błękitu w miejscach nieba. Zwieńczenie wygięte i pękate, zdobione różnymi łodygami, liśćmi i kwiatami w układzie symetrycznym na jednej ścianie.

Piec w pokoju 211 na drugim piętrze – piec o barwie zgaszonej zieleni. Jest to prosty w formie piec. Jedynym ozdobnym elementem jest dość skromna faktura kafli ze zgeometryzowanym motywem roślinnym.

Piec w pokoju 214 na drugim piętrze – piec w kolorze białym. Jak poprzedni piec, ten również jest prosty i skromny w formie. Zdobia go kafle z motywem plecionki z wąskich wstążek układających się w czworobok, które przechodzą w drobne kwiatuszki.

Piec w pokoju 215 na drugim piętrze – strukturą przypomina piece z pomieszczeń już omawianych. Jest to beżowy piec, którego kafle narożne dekorują zielone liście z pąkiem natomiast kafle znajdujące się na środku ściany bliżej nieokreślone kwiaty rozmieszczone w rzędach. W jednym rzędku na kaflu (środek rzędu) odwzorowano pojedynczy kwiat z w pełni widocznym wnętrzem, wyżej widoczne są dwa kafle z kwiatami widocznymi z boku w układzie antytetycznym. Środkowe kafle fryzowe pokrywają liście z różowymi pąkami kwiatów. Zwieńczenie wydatne, zakończone owalem, ozdobione różowymi kwiatami. Kompozycja centralna korony jest ułożona w ten sposób, że do jednego rozwiniętego kwiatu pochylają się z obu stron po trzy pąki kwiatowe.

Piec w pokoju 216 na drugim piętrze – dwukolorowy piec, biało-brązowy z akcentami pastelowego różu. Jako jeden z nielicznych, omawiany tu piec ma przekrój pięcioboczny i wpasowany jest w narożnik pomieszczenia. Najszersza ściana jest widoczna z całego pokoju. Na tej ścianie posadowiono drzwiczki paleniska. Pierwotnie były to drzwiczki trzyczęściowe, na zewnątrz znajdowały się drzwiczki ażurowe, ozdobne, przysłaniające drzwiczki rzeczywiście użyteczne przy ogrzewaniu. Zostały one wyrwane i zastąpione obecnymi, dwuczęściowymi (drzwiczki szczelne i jeszcze głębiej drzwiczki uchylne z dużymi otworami do napowietrzania). Fundament, kafle narożne, fryzowe oraz korona pieca są barwy ciemnobrązowej, Natomiast, kafle wypełniające części centralnej ścian są białe, zdobione ornamentem roślinnym z płatkami kwiatów w kolorze delikatnego różu. Narożne kafle dolne zdobi ornament w układzie symetrycznym, kandelabrowym. Przedstawia on żonkila otoczonego przez palmety. Kafle narożne górne zdobią inne kwiaty w podobnym układzie. Fryz wieńczący skrzynię dolną zdobiony wicią roślinną i kwiatami lilii. Fryz dolny i górny nadstawy ma charakter floralny, o kwiatach podobnych jak w kaflach narożnych. Zwieńczenie poprzedza fryz z dekoracją przypominającą ornament stylu empire: roślina przypominająca kielich lub odwrócony dzwonek z wijącymi się łodygami w układzie symetrycznym. Szczyt zwieńczenia zdobi maska z kobiecą głową z kwiatami. Gzyms zwieńczenia jest łamany, zakończony ornamentem w postaci rozwijającego się kwiatu oraz muszli lub liścia na kształt wybrzuszonej litery „S”.

Piec w pokoju 315 na trzecim piętrze – piec o pastelowej oliwkowej barwie z drzwiczkami w ścianie centralnej jak piec na piętrze poniższym. Warte uwagi są tu kafle narożne, które zdobi delikatnie ryty ornament z liśćmi. Kafle centralne z różowymi kwiatami i nierozwiniętymi pąkami, których łodygi mają nieco zgeometryzowaną formę. Zwieńczenie o łamanym gzymsie z obfita dekoracja roślinno – wstęgową, w której centrum znajduje się dekoracja w postaci tarczy lub dysku.

Piec w pokoju 316 na trzecim piętrze – prosty w formie piec o barwie zielonej w różnych odcieniach od jasnego po ciemny. Ozdobę stanowią kafle fryzowe wieńczące skrzynię dolną (występuje tu ornament przypominający fale) oraz wieńczące nadstawę (rozłożony, szeroki liść). Ponadto do ciekawych kafli należą kafle centralne dekorowane białoczerwonymi kwiatami o rozwiniętych płatkach oraz liśćmi.

4. Analiza funkcjonalna

Omawiany obiekt zalicza się do budynków mieszkalno-handlowych lub biurowo-handlowych. Prawdopodobnie wyższe kondygnacje przeznaczone były na mieszkania. Jednak książki adresowe wykazują, że wiele pomieszczeń było jedynie wynajmowane w celach usługowych i biurowych przez lekarzy czy adwokatów. Budynki o charakterze handlowym z częścią mieszkalną w wyższych kondygnacjach należały do typu *Geschäftshäuser*.⁴² We Wrocławiu tego typu budowle były wznoszone w latach 1890-1901.⁴³ Sama nazwa *Kaufhaus* została użyta w 1827 roku przez Schinkla, który zaprojektował budynek o charakterze handlowym o tej właśnie nazwie.⁴⁴ Według N. Pevsnera Schinkel nie miał na myśli domu towarowego a bazar.⁴⁵ Według typologii K. Kirschke i P. Kirschke niemieckie *Kaufhaus* lub *Warenhaus* definiuje się jako dom towarowy zajmujący się sprzedażą detaliczną. Jego asortyment stanowią artykuły gospodarstwa domowego, artykuły spożywcze, konfekcyjne, piśmiennicze, a nawet meble.⁴⁶ W innym źródle, K. Kirschke wyróżnia sześć faz budowania obiektów handlowych we Wrocławiu. Lata 1902-1905 przypadają na rozwój tego typu obiektów handlowych.⁴⁷ Niestety brak jest informacji na temat faktycznego asortymentu domu towarowego Schüllera w Jeleniej Górze. Wiadomo natomiast, że właściciel budynku R. Schüller podnajmował pomieszczenie sprzedawcy tytoniu, tabaki i kawy o nazwisku Mohrenberg. Właściciel budynku figuruje w książce adresowej jako fabrykant artykułów pończoszniczych. Mimo braku informacji na temat sprzedawanych produktów obiekt można by było zaliczyć do omawianego przez autorkę typu *Kaufhaus* tym bardziej, że w dokumentach dostępnych w archiwum obiekt funkcjonował pod tą nazwą (*Kaufhaus Schüller* – napis ten jest widoczny na wschodniej ścianie budynku, o czym była mowa przy opisie).

Ponadto, autorka podkreśla, że w omawianym okresie powstawały we Wrocławiu budowle wzorujące się na berlińskich domach handlowych (*Wertheim, Tietz, Hertie*). Przede wszystkim obiekty te budowano w ważnym miejscu, aby nadać miastu wielkomiejski charakter (przy głównej, zabytkowej ulicy, przy Rynku itp.). Poza kubaturą i bogactwem form

⁴² K. Kirschke, *Fasady obiektów komercyjnych z lat 1890-1930*, Wrocław 2005, s. 122.

⁴³ *Ibidem*, s. 122; K. Kirschke, P. Kirschke, *Rewaloryzacja domu hadlowegoPSS „Feniks” dawny „Warenhaus Gebrüder Barasch”*, „Architectus”, 13-14 (2203), Nr 1-2, s. 120; K. Kirschke, P. Kirschke, *Sto lat domu handlowego „Feniks” (Warehnaus Gebrüder Barasch)*, Wrocław 2004, s. 19-33.

⁴⁴ N. Pevsner, *op. cit.*, s.262.

⁴⁵ Bazar - nazwa wywodząca się z architektury orientalnej. Na początku XIX wieku nazwa przyjęła się w Anglii jako przejaw mody i określała miejsce, gdzie sprzedawano artykuły różnych rodzajów. Bazar taki składał się z małych, samodzielnych sklepów należących do różnych właścicieli, N. Pevsner, *op.cit.*, s. 262).

⁴⁶ K. Kirschke, P. Kirschke, *Wrocławskie domy towarowe*, [w:] *Architektura Wrocławia, tom 4, Gmach*, Wrocław 1998, s. 355-356.

⁴⁷ K. Kirschke, *Fasady...*, s. 122.

decydujących o prestiżu firmy właściciela obiekty te formą akcentowały charakter handlowy czy wyróżniały się nowoczesną konstrukcją szkieletową często widoczną w elewacjach, które były przeszklone witrynami o dużej powierzchni.⁴⁸ Do ich cech charakterystycznych należała reprezentacyjna klatka schodowa. Co więcej, pomieszczenia handlowe były lokowane wokół dziedzińca ze świetlikiem, czyli *Lichthofu*.⁴⁹ Charakter handlowy obiektów podkreślały figury przedstawiające symbole czy alegorie związane z handlem (Fortuna, Hermes). Wszelkie dekoracje architektoniczne umieszczane były przy wejściu głównym.

Dom towarowy Schüllera jest budowlą o niewielkich gabarytach w porównaniu z francuskimi czy berlińskimi domami handlowymi z XIX i XX wieku stanowiących prototyp takich budowli. Budynek nie zasługuje również na miano „świątyni komercji” jak nazywano wrocławski dom towarowy Braci Barasch wybudowany w podobnych latach.⁵⁰ Mimo to, dom towarowy Schüllera wpisuje się w omówiony schemat budowli handlowych. Po pierwsze, budynek jest położony przy historycznej ulicy handlowej w centrum miasta Jeleniej Góry (jest to jedna z najstarszych arterii komunikacyjnych miasta jak również dawny trakt handlowy z Jeleniej Góry do Wrocławia przez Bolków). Co więcej, wyróżnia się on kubaturą i formą na tle sąsiadujących z nim budynków. Wykorzystano tu nowatorską konstrukcję w oparciu o zbrojony beton by podkreślić spadek terenu, na którym zbudowano obiekt. Innym elementem wyróżniającym go od pozostałych budynków jest fasada, którą podkreśla barwa (zieleń i biel) oraz detale architektoniczne. Są to dwie głowy Hermesa wieńczące wykusze jak również supraporta z motywem okrętu i Fortuny – symbole kupiectwa i handlu. Wnętrze zdobi oryginalna klatka schodowa z ciekawym rozwiązaniem schodzenia na dolne kondygnacje jak również *Lichthof*, wokół którego zaprojektowano przestrzeń handlową.

⁴⁸ K. Kirschke, P. Kirschke, *Wrocławskie domy...*, s. 359; N. Pevsner, *op.cit.*, s. 270.

⁴⁹ K. Kirschke, *op.cit.*, s. 148.

⁵⁰ A. Saraczyńska, *Świątynia komercji – dom towarowy Braci Barasch*, [w:] *Wrocławski Rynek. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne we Wrocławiu w dniach 22-24 października 1998 r.*, Wrocław 1995, s. 192-199.

5. Analiza stylistyczna

W budowlu przeważają cechy secesji, ale pojawiają się również nieliczne elementy inspirowane barokiem.

Secesja widoczna jest zarówno na zewnątrz budynku a także w jego wnętrzu. Na zewnątrz dominuje ornament geometryczny, natomiast wewnątrz można również zauważyć skromny ornament roślinny.

Najbardziej zauważalnym elementem fasady jest jej barwa. Wiele budynków z tego okresu wyróżnia się właśnie w ten sposób. Przeważa biel, zieleń, żółcień a także czerwień.⁵¹ Kolory te przywodzą na myśl roślinność, kwieciste łąki, złociste promienie słoneczne – elementy tak popularne w secesji.⁵² Jak już wspomniano wyżej omawiany budynek obłożony jest białą cegłą klinkierową, a pozostałe elementy są zielone. Pojawiają się też złote akcenty w postaci drobnych ornamentów – dyski, cyfry, skrzydełka Hermesa.

Dominuje ornament geometryczny w postaci dysków, szachownicy, zgeometryzowanych kwiatonów czy wertykalnych pasów. Wszystkie te elementy nadają budowli spokoju i stonowania. Jednak pojawia się motyw ruchu - falista, płynna i esowata linia, która dekoruje obramowanie drzwi w postaci długolistnych roślin. Oprócz flory obecna jest tu także fauna, którą reprezentują dwa żuki.

We wnętrzu, w części handlowej dostrzegamy oliwkową barwę skontrastowaną z bielą. Pojawia się skromny ornament roślinny na głowicach filarów (kampanulle) wspierających strop. W głębi, zauważamy owalną klatkę schodową z trójbiegowymi schodami, które nadają wnętrzu dynamizmu tym bardziej, że poniżej można oglądać dwie niższe kondygnacje z otwartymi pomieszczeniami handlowymi. Balustradę schodów zdobi esowaty motyw roślinny w nieco zgeometryzowanej stylizacji typowej dla ornamentyki secesyjnej.

W części biurowej budynku Art Nouveau objawia się w postaci sztukaterii stropów pomieszczeń od strony południowej. Dekoracja nie jest bogata, ale wyrażona przez świat roślinny. Sufity zdobią bujne listki czy kwiaty o promienistej budowie i długich, powykęcanych, wijących się łodygach. Pojawia się też forma geometryczna z przewagą elipsy i koła.

⁵¹ M. Wallis, *Secesja*, Warszawa 1967, s. 166; T. Broniewski, *Historia architektury*, Wrocław 1959, s. 425.

⁵² S.T. Madsen, *Art Nouveau*, Warszawa 1977, s. 36.

Do najbardziej interesujących i wzbogacających wyposażenie pomieszczeń biurowych budowli są secesyjne piece ceramiczne. Tu również uwidacznia się flora wyrażona przez bardzo popularne w epoce kwiaty polne: maki, słoneczniki, stokrotki i inne.⁵³ Nie brakuje też tajemniczej postaci kobiecej, której twarz zdobi koronę jednego z pieców.

Inspiracja zaczerpnięta z baroku ujawnia się w symetrycznym układzie fasady, która przypomina częściowo architekturę pałacową: ryzality z kopulastymi dachami oraz okna o wykroju łuku w połaci dachowej. Do ornamentów barokowych zaliczyć można girlandy, kampanulle, maszkarony i wolutowe wstęgi w płycinach podokiennych, lwy z antabami w środkowej osi nad oknami, złożone kule na postumentach w osiach skrajnych, wolutowe konsole wspierające gzyms balkonu środkowej osi. Bryła budynku opracowana jest w sposób dość plastyczny, co daje kontrasty światłocieniowe. Przyczyniają się do tego wykusze, wystające gzymsy i cofnięcie do tyłu fasady. Efekt lekkiego falowania fasady wzbogacają okrągłe balustrady balkonów.

Neobarok w Europie królował w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych dziewiętnastego wieku. Zachwycał plastycznym modelunkiem architektury, grą światła i cienia, organicznym ornamentem (ornament chrząstkowy) oraz giętkością form.⁵⁴ Łączenie secesji z elementami barokowymi stało się bardzo popularne szczególnie w przypadku architektury reprezentacyjnej o znacznej skali. Do takich budowli można zaliczyć wspomniany już wrocławski dom towarowy braci Barasch z 1904 roku, który posiada znamiona barokowej rezydencji z dekoracją secesyjną ujawniającą się poprzez finezyjną linię.⁵⁵

⁵³ M. Wallis, *op.cit.*, s. 178.

⁵⁴ S.T. Madsen, *op.cit.*, s. 71.

⁵⁵ A. Saraczyńska, *op. cit.*, s. 194.

6. Firma *Gebrüder Albert* - Bracia Albert

Gebrüder Albert (Bracia Albert) to firma dwóch architektów, braci Karla i Otto Alberta z Jeleniej Góry (Hirschberg). Architekci działali na terenie Jeleniej Góry i okolic, gdzie znajduje się wiele budowli ich autorstwa. Nazwa firmy *Gebrüder Albert* pojawia się w książkach adresowych Jeleniej Góry i okolic (od roku 1905/06), na podstawie których dowiadujemy się, że architekci mieli swoje biuro przy Bahnhofstrasse 68 (dzisiejsza 1-go Maja 9).⁵⁶ Niestety byli jedynie architektami lokalnymi i jest niewiele źródeł opisujących szczegółowo ich działalność. Podstawowa informacja pochodzi z leksykonu o śląskich artystach.⁵⁷ Według informacji zawartych w leksykonie dowiadujemy się, że Karl Albert urodził się 1.04.1878 w Essen w Niemczech a zmarł 24.02.1941 r. w dzisiejszej Jeleniej Górze, niegdyś Hirschberg w Niemczech. W Jeleniej Górze przebywał od 1900 r. Jego brat Otto Albert zmarł w Jeleniej Górze (Hirschberg) w 1939 r. Nie podano daty i miejsca jego urodzin. W leksykonie podana jest informacja, że Karl zmieniał kilkakrotnie miejsce zamieszkania. I tak w roku 1905 mieszkał przy ul. Bahnhofstrasse 68 (wspomniana 1-Maja 9), w latach 1906-12 Bahnhofstrasse 64 (1 Maja 21), w 1916 przy ul. Promenade 36 (ul. Bankowa), w 1939 Kaiser-Friedrich strasse 2 (ul. Matejki).⁵⁸ W samym roku 1939 zmieniał adres cztery razy: Adolf Hitler strasse 15 (ul. Bankowa), Carl-Weyrich strasse 1 (ul. A. Grottgera), Martin Luther strasse 12 (L. Zamenhofa). Jeśli chodzi o jego młodszego brata wymienione są następujące adresy: w latach 1908-1909 Gartenstrasse 10 (w okresie polskim ulica ta podzielona została na kilka i trudno zlokalizować dzisiejszą ulicę i budynek, w którym mieszkał), Schutzenplatz 3 (ul. J. Piłsudskiego), od 1909 roku Bahnhofstrasse 64, Promenade 30 i 36 oraz od 1939 roku Adolf Hitler strasse 17.⁵⁹

Z informacji uzyskanej ze zbioru budowli autorstwa braci Albert zebranych przez Archiwum Miejskie w Jeleniej Górze wynika, że Karl Albert mieszkał przy Alte Herrenstrasse 22 (dzisiejsza ul. Krótka), w którym dokonał przebudowy w latach 1920-21.

W 1929 r. Otto Albert należał do BDA (Bund Deutscher Architekten⁶⁰) – związku zawodowego architektów.⁶¹ BDA organizowało konkursy na najlepszy projekt schroniska

⁵⁶ *Adressbuch der Stadt Hirschberg und der Gemeinden Cunnersdorf und Straupitz für das Jahr 1903/1904, 1905/1906, 1907/1908*

⁵⁷ *Lexicon der bildenden Künstler und Kunsthandwerker Schlesiens bis 1945 Band 1, A-B*, Breslau 2001, s. 37

⁵⁸ *Ibidem*, s. 37

⁵⁹ I. Łaborewicz, *Słownik ulic i innych nazw miejskich Jeleniej Góry*, Jelenia Góra 2001.

⁶⁰ BDA (Bund Deutscher Architekten) jest to stowarzyszenie zrzeszające architektów w celu utrzymania wysokiej jakości usług budowlanych. Zostało założone w 1903 r. we Frankfurcie nad Menem. Za: http://pl.wikipedia.org/wiki/Bund_Deutscher_Architekten.

górskiego, który miał reprezentować cechy typowe dla regionu Sudetów.⁶² Znając działalność architektów w tym kierunku, o czym będzie mowa poniżej, możemy przyjąć, że bracia mogli brać w nich udział.⁶³

Architekci byli twórcami ponad 200 obiektów na terenie samego miasta Jeleniej Góry, a także pobliskich miejscowości: Karpaczu, Kamiennej Górze, Sobieszowie, Malinnik, Karpnikach, Jagniątkowie, Sobieszowie, Michałowicach, Zachełmiu, Barwinku czy Lubawce.⁶⁴ Do budowli należały domy mieszkalne, szkoły, hotele, fabryki, a także schroniska górskie. Do ich działalności należała budowa według autorskich projektów, a także przebudowy już istniejących obiektów.

We współczesnych źródłach braci Albert wymienia się wśród innych znanych jeleniogórskich architektów takich jak firmę de Lalande i Schmidt, Alfreda Daehmela czy Oskara Langego, nazywając ich „wziętymi architektami owego czasu”.⁶⁵ W innej pozycji znajduje się słownikowy wpis przy okazji zasłużonych i znanych mieszkańców Jeleniej Góry, który nie wnosi nic nowego poza powyższymi informacjami.⁶⁶ We wspomnianym już w stanie badań zbiorze biografii artystów z okręgu Karkonoszy, pojawia się jedynie informacja o założeniu firmy *Gebrüder Albert* ze swoim bratem i wspomnianej już działalności architektonicznej.

Bracia Albert rozpoczęli działalność budowlaną w zakresie schronisk górskich od 1906 roku.⁶⁷ W lokalnym czasopiśmie *Der Wanderer in Riesengebirge* architekci są opisani, jako twórcy budynków typowych dla Karkonoszy. Wśród wielu źródeł na ten temat wyróżnić należy monografię Hansa Wichmanna na temat Georga Wichmana, w której to pozycji działalność Albertów porównuje się do twórczości Herberta Erasa architekta i konserwatora zabytków, twórcy schroniska *Odrodzenie* na Przełęczy Karkonoskiej.⁶⁸ W tej książce także znajdziemy krótką notkę biograficzną na temat Karla Alberta.

⁶¹ U. Bücholdt, *Archthek – historisches Architektenregister für den deutschsprachigen Raum, Schwerpunkt ca. 1890-1965*, za: <http://www.archthek.de>

⁶² J. Suchodolski, *op. cit.*, s. 14.

⁶³ Od momentu, gdy architekci należeli do BDA oznaczyli to na swojej firmowej pieczęci, co można zauważyć przeglądając plany w aktach budowlanych w archiwum.

⁶⁴ Na podstawie informacji zdobytych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu Oddział w Jeleniej Górze.

⁶⁵ E. Różycka, J. Rozpędowski, *op.cit.*, s.74

⁶⁶ M. Staffa, *Słownik geografii turystycznej Sudetów. Tom 4. Kotlina Jeleniogórska*, Wrocław 1999, s. 236.

⁶⁷ H. Wichmann, *op. cit.*, s. 49.

⁶⁸ Effenberg zastosował tu ciekawą tzw. schodkową formę dachu. Suchodolski, *op. cit.*, s. 34.

W artykule *Mit der Kunst ins Gebirg* Ingeborg Szöllosi streszcza przebieg wrocławskiej konferencji z 1999 roku.⁶⁹ Jedną z prelegentek, Idis Hartmann, podkreśla rozwój dziewiętnastowiecznego malarstwa i grafiki, w której dominuje temat Karkonoszy u takich artystów jak C. D. Friedrich oraz Ludwig Richters. Ponadto, jest tu mowa o kolonii artystycznej w Szklarskiej Porębie, która skupiała malarzy, literatów i architektów. Karl Albert wymieniony jest tu po raz kolejny obok architekta H. Erasa oraz Theodora Effenbergera, jako architekci pierwszej połowy XX wieku, którzy wpłynęli na nowy typ budownictwa w Karkonoszach.⁷⁰

⁶⁹ I. Szöllosi, *op. cit.*, s. 24.

⁷⁰ Herbert von Eras (1877 Quirl in Riesengebirge – 1969 Kassel) był znanym architektem oraz konserwatorem zabytków, twórca schroniska *Odrodzenie* (*Das Jugendkaufhaus Rübezahl*) w latach 1928-29 na Przełęczy Karkonoskiej oraz zaprojektował schronisko pod Snieżką (*Schlesierhaus*) w 1922 r. Natomiast Theodor Effenberger (1883 Szklarska Poręba – 1968 Berlin) – również architekt i konserwator zabytków. G. Wichmann, *op. cit.*, s. 189.

7. Inne realizacje firmy *Gebrüder Albert*

Dom towarowy Georga Pinnoffa u zbiegu ulic Krótkiej i Długiej (*Geschäftsthaus der Firma G. Pinoff in Hirschberg*) – powstał w 1909 r. Postawiony na miejscu dwóch wcześniej wyburzonych kamienic. Przekształcony potem w dom towarowy *Hava*. Wejście znajduje się na rogu. Od strony ul. Długiej jest to budynek pięciokondygnacyjny, a od ul. Krótkiej czterokondygnacyjny i trzykondygnacyjny od osi czwartej. Budynek wygląda jak rozbudowana kamienica z witrynami w części przyziemia. Nad wejściem kiedyś znajdowały się półkoliste balkony w dwóch kondygnacjach. Współcześnie ta część jest oszklona. Fasada od strony ul. Długiej jest boniowana. Cechuje ją eklektyzm wyrażony poprzez detal architektoniczny – podokienniki z kampanullami, festony, zworniki w obramowaniu okien, tryglifowe konsole wspierające gzyms wieńczący. Natomiast, od strony ul. Krótkiej fasada pozbawiona jest ornamentów (ryc. 4-7).

Dom mieszkalny przy ul. Długiej 11 (*Konditorei und Cafe Central*) – narożny wielokondygnacyjny budynek z 1903r. Plan budowli jest zbliżony do trójkąta ze ściętymi narożnikami. W dolnych kondygnacjach mieściła się kawiarnia, a wyższe kondygnacje były przeznaczone na mieszkania. Bardzo charakterystyczna budowla wyróżniająca się barwą i gabarytami. Całość obłożona kremową cegłą, inne elementy w kolorze brunatnej czerwieni. Na dawnych widokówkach z XX wieku budynek jest szary z elementami zieleni. Budowla jest asymetryczna z wykuszami i balkonami co było typowe dla okresu secesji. Do budynku przylega drewniana weranda.⁷¹ W przyziemiu, witryny zamknięte półkoliście w postaci arkad. Detal architektoniczny podobny tego, który występuje w domu towarowym Schüllera – płyciny pod oknami z charakterystycznym wolutowym ornamentem, pionowe pasy na jednej z balustrad balkonowych (ryc. 55-58).

Dom mieszkalny przy ul. Wojska Polskiego 24 – pięcioosiowy, pięciokondygnacyjny, podpiwniczony budynek mieszkalny z cechami secesji wybudowany w 1905 r. dla towarzystwa *Kynast-Loge*. Plan przypomina odwróconą literę „L”. Pierwotnie był to budynek mieszkalny z dwoma mieszkaniami. Na parterze mieściły się dwie duże sale, pomiędzy którymi znajdowały się toalety oddzielnie dla pań i panów. Wspomniane mieszkania składały się z przedsionka, pięciu pokoi (trzy od strony południowej i dwa od strony północnej), kuchni, łazienki i przebieralni. Jak poprzednie budynki architektów budynek wyróżnia barwa

⁷¹ Dokumenty dostępne w archiwum wykazują, że weranda była kilka razy przekształcana. Wśród dokumentów znajdują się projekty architektów Paula Uldamecta oraz Moritza Windschilda.

– czerwona cegła. Półkoliście zamknięte wejście do budynku w pierwszej osi, co nadaje budowli asymetryczności. W wyższych kondygnacjach kamienica jest symetryczna. Na środkowej osi wykusz wsparty na konsolach z ornamentem roślinnym. Ornament występuje w wyższych kondygnacjach co jest typowe dla secesji. Są to motywy geometryczno-organiczne. Pod oknami drugiej kondygnacji ornament w postaci dysków. Nad oknami trzeciej kondygnacji w osiach skrajnych jak i oknach czwartej kondygnacji w osi środkowej występuje dekoracja w typie szachownicy składająca się z dysków. W dachu okna półkoliście zamknięte (ryc. 59).

Hotel Europa (dawny *Hotel Drei Berge*) przy ulicy 1-go Maja 16-18 - w miejscu hotelu istniała karczma, następnie hotel. Bracia Albert dokonali przebudowy w latach 1903-1906. Nazwa hotelu nawiązywała do trzech wzniesień w Jeleniej Górze: Wzgórze Krzywoustego, Wzgórze Kościuszki i Wzgórze Partyzantów. Niegdyś największy i najnowocześniejszy hotel na Dolnym Śląsku z 130 pokojami, parkingiem i garażami, kręgielnią i salą tańca.⁷² Cechą wyróżniającą hotel była kawiarnia mieszcząca się na dachu hotelu. Fasada obiektu pozbawiona ornamentów, w przyziemiu zastosowano boniowanie (60-63).

Bracia Albert wykonali wiele prac projektowych związanych z architekturą górską, a także dokonali wiele zmian i przebudów na zlecenie.⁷³ Niektóre obiekty nie przetrwały do czasów dzisiejszych. Architekci schronisk górskich w Karkonoszach dbali o nadanie budowlom cech regionalnych typowych dla rejonu Sudetów i Karkonoszy. Do cech charakterystycznych należały dwuspadowe dachy o nachyleniu połaci o ostrym kącie, lukarny na dachu, występowanie werandy, surowy oszczędny detal.

Schronisko „Strzecha Akademicka” („Hampelbaude”) – w XIX wieku była to budowla o konstrukcji zrębowej o wzorcach alpejskich. Schronisko zostało przebudowane w 1906 roku i nabrało poprzez kubaturę cech hotelu górskiego. Jest to budowla o rozczłonkowanej bryle z wielospadowym, mansardowym dachem. Ściany z betonu pokryte deskami.⁷⁴ Kiedyś, w kolorze czerwieni i ciemnego brązu, co kontrastowało z szarawym cokołem granitowym. W 1912 r. dobudowano piętro w celu zwiększenia miejsc noclegowych (było tam 56 pokoi z 161 miejscami noclegowymi).⁷⁵ (ryc. 64)

⁷² Informacja na podstawie reklamy w czasopiśmie *Der Wanderer in Riesengebirge*.

⁷³ J. Suchodolski, *op. cit.*, s. 16.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 33-34

⁷⁵ *Ibidem*, s. 108.

Schronisko „Szrenica” („*Reifträgerbaude*”) – obiekt powstał w latach 1921-22 na zlecenie Franza Krausa. Budowla dwukondygnacyjna przykryta czterospadowym dachem z naczółkiem i lukarnami. Na kamiennym cokole (ryc. 65).

Podsumowanie: bracia Albert byli utalentowanymi architektami, których realizacje obejmowały różnorodne projekty. Można, jednak wyróżnić cechy wspólne w porównaniu do domu towarowego Schüllera. Najistotniejszym elementem jest rodzaj zastosowanej konstrukcji z wykorzystaniem spadku terenu, na którym wybudowano obiekt, co jest typowe dla architektury górskiej. W budynkach wykonanych w okresie secesji zastosowano wykusze i balkony (dom przy ul. Długiej i Wojska Polskiego). W budynkach tych podkreślono rolę barwy. Jest to przede wszystkim czerwień z innym, kontrastującym kolorem bieli lub żółci z akcentami zieleni (dom przy ul. Długiej) czy złota (dom towarowy Schüllera). Czerwień zestawioną z zielenią wykorzystano w schronisku „*Strzecha Akademicka*”. Ponadto, można dostrzec podobny detal architektoniczny – dyski, podokienniki z ornamentem wolutowej wstęgi, charakterystyczne konsole, motyw szachownicy, pionowe pasy w balustradach balkonów.

Zakończenie

Niniejsza praca została głównie poświęcona obiektowi handlowemu *Kaufhaus Schüller* (dom towarowy Schüllera) - dzisiejsza siedziba Galerii Karkonoskiej. Reprezentuje on cechy europejskich obiektów tego typu z przełomu XIX i XX wieku mimo drobniejszej skali. Powstawanie domów towarowych wiązało się z napływem ludności do danego miasta i nadawało jemu charakter wielkomiejski. Co więcej, obiekty takie stawały się wizytówką miasta i jednym z jego punktów orientacyjnych. Dlatego też, bardzo często budynki te pojawiały się na pocztówkach by kojarzyły się tylko z danym miastem. Powstawanie domów towarowych wiązało się ze zmianami społecznymi i handlowymi kojarzonymi ze zbliżającą się wielkimi krokami nowoczesnością. Wyrażała to ich ciekawa architektura, bardzo często zbliżona do rezydencjonalnej czy pałacowej, co podkreślało ich wytworność i elegancję. Ulubionym stylem stała się secesja z elementami neobarokowymi. Takie też cechy przedstawia tytułowy obiekt.

Pierwszy rozdział pracy nakreśla, więc, rozwój i cechy handlu w Jeleniej Górze w okresie jej świetności. Kolejne rozdziały poświęcone są opisowi i analizie domu towarowego pod względem funkcjonalności i stylistyki. Druga część pracy została poświęcona twórcom obiektu, Karlowi i Ottonowi Albert, którzy byli cenionymi architektami na terenie Jeleniej Góry i okolic. Zostały nakreślone ich niektóre realizacje w celu dokonania porównań do omawianego budynku. Wzięto po uwagę, przede wszystkim, konstrukcję oraz ornamenty architektoniczne. Inne obiekty przedstawione zostały też po to by pokazać różnorodną twórczość architektów, którzy nie ograniczali się do jednego typu budowli czy stylu.

Material ilustracyjny

Ryc. 1 Bon Marché w przy rue de Sévres Paryżu



Ryc. 2 Teatr Daehmela w Jeleniej Górze, pocztówka z pocz. XX wieku



Ryc. 3 Teatr Daehmela w Jeleniej Górze, widok współczesny



Ryc. 4 Dom towarowy Pinoffa, pocz. XX w



Ryc. 5 Dom towarowy Pinoffa, lata 90-te



Ryc. 6 Dom towarowy Pinoffa, współcześnie



Ryc. 7 Dom towarowy Pinoffa od str. ul. Długiej, współcześnie



Ryc. 8 Dom towarowy P. Krebsa, pocz. XX wieku Ryc. 9 DT P. Krebsa, współcześnie



Adolf Staeckel & Co.
 Aktiengesellschaft
 HIRSCHBERG IN SCHLESSEN

**Größtes
 Versand- und Modewaren-Haus**

Großstädtisches, modernes Unternehmen
 Eine Sehenswürdigkeit
 Hirschbergs und der weitesten Umgegend

In allen Abteilungen größte Auswahl — billigste Preise

**Damen- und Kinder - Konfektion
 Modewaren, Seidenstoffe, Kleiderstoffe
 Sportartikel, Leinen- u. Baumwollwaren
 Möbelstoffe, Teppiche, Gardinen, Innendekorationen
 Braut- und Wäsche-Ausstattungen.**

Foto: polskiemu

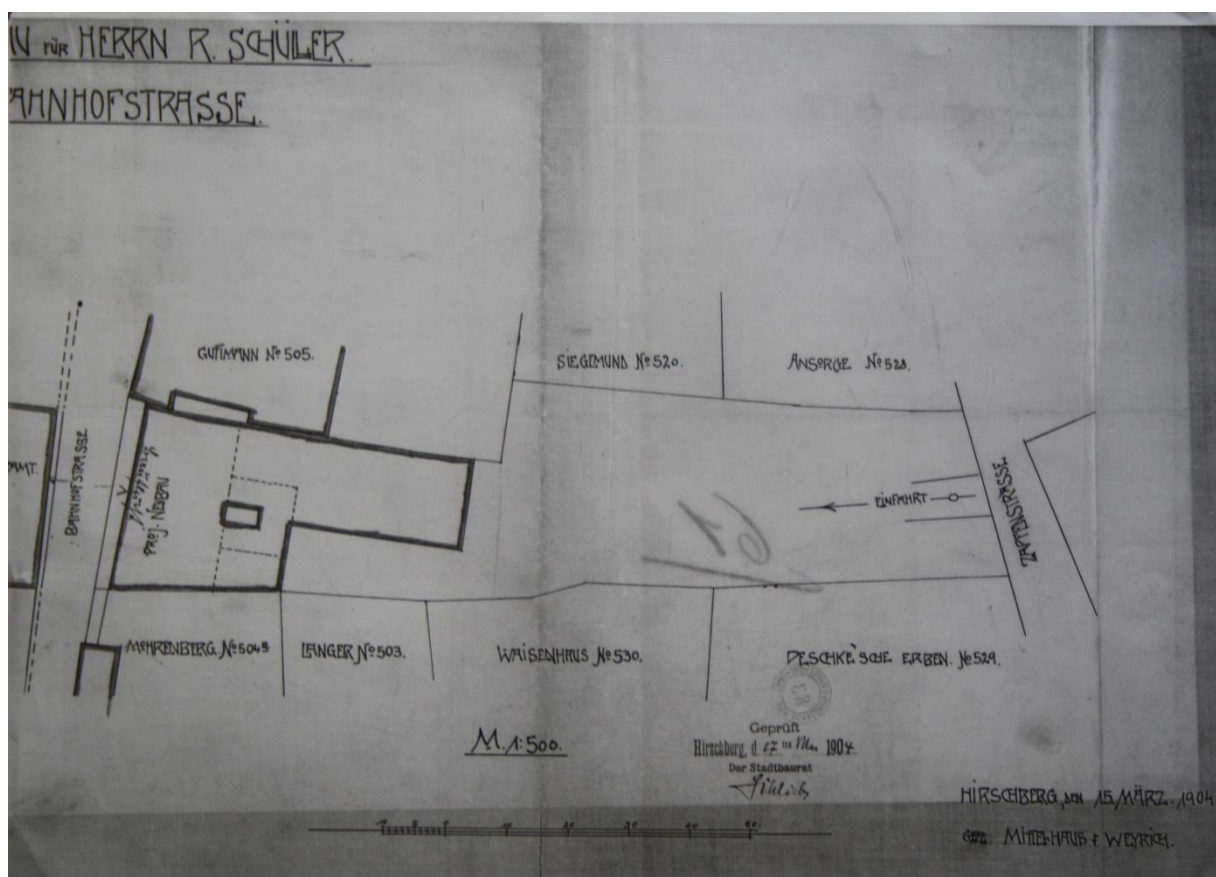
Ryc. 10 Reklama powyższego DT

Ryc. 11 Fasada południowa Domu towarowego Schüllera, w­półcze­nie

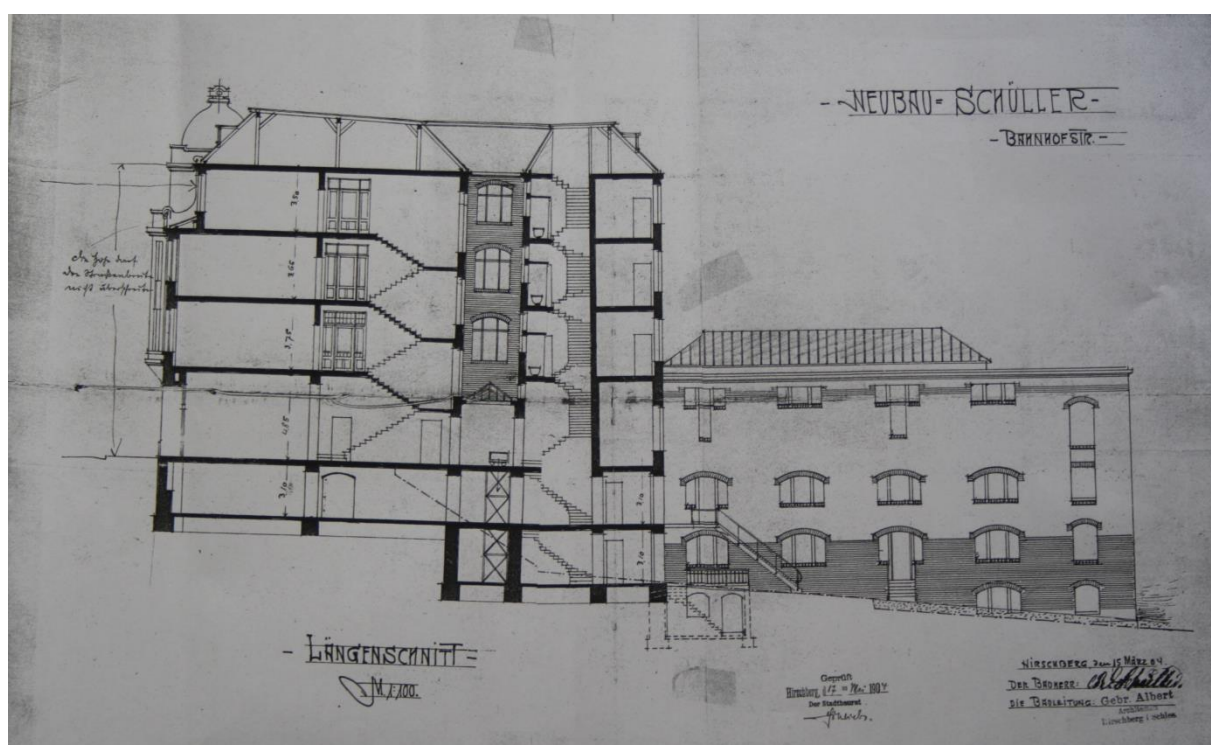


Ryc. 12

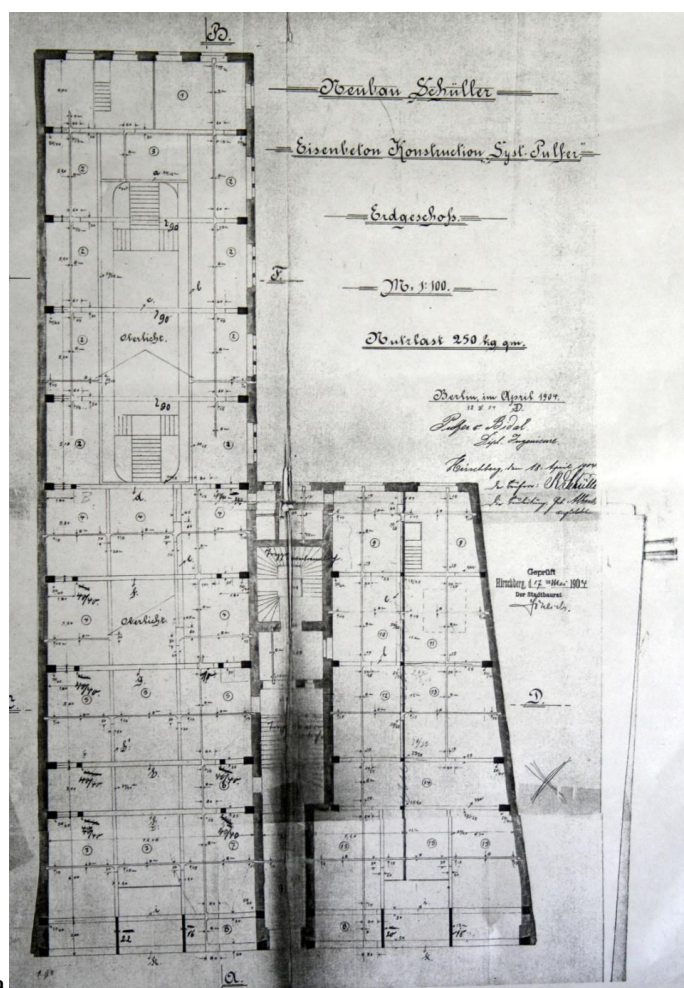
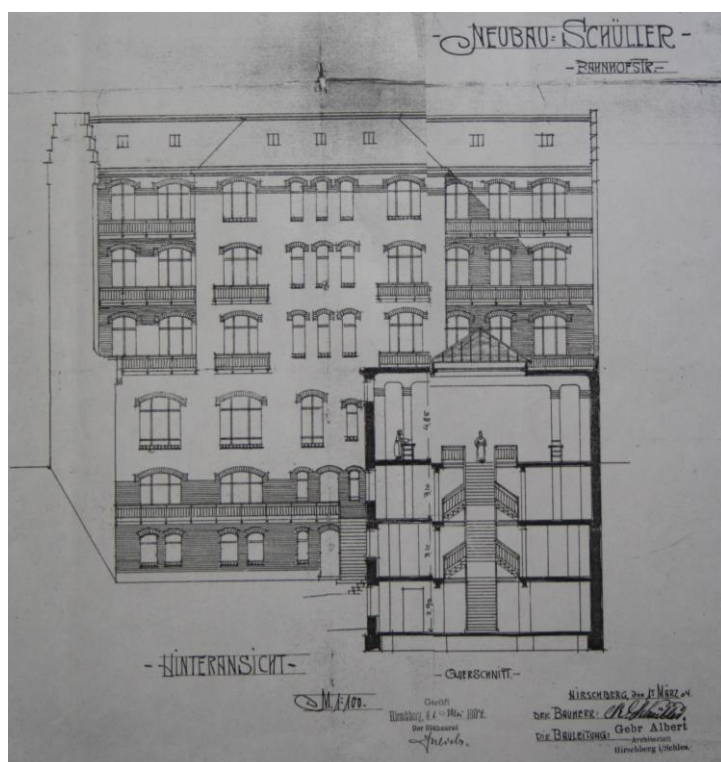
Ryc. 13 Plan sytuacyjny domu towarowego Schüllera



Ryc. 14 Przekrój poprzeczny domu towarowego Schüllera

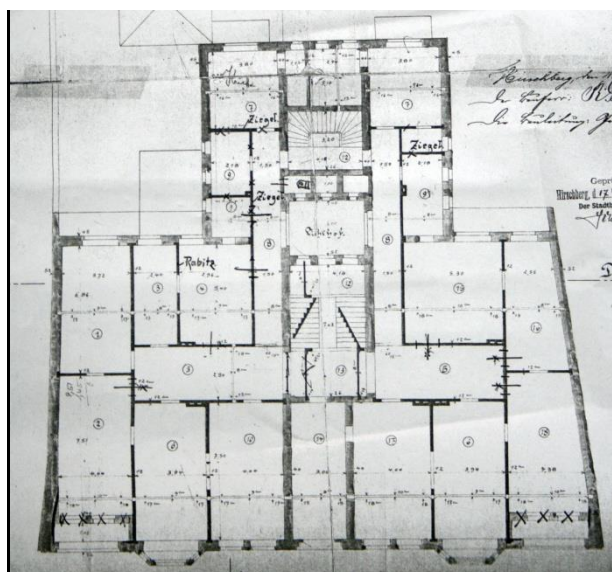


Ryc. 15 Widok od str. północnej domu towarowego Schüllera

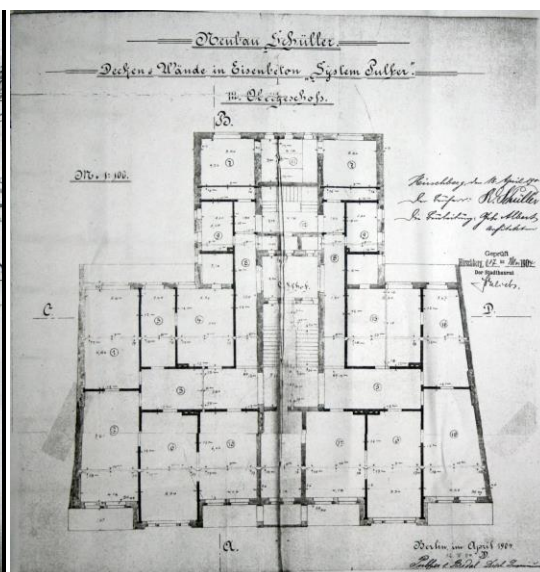


Ryc. 16 Plan przyziemia

Ryc. 17 a) Plan 1 i 2 kondygnacji



b) Plan 3 kondygnacji



Ryc. 18 Drzwi korytarzy w części biurowej



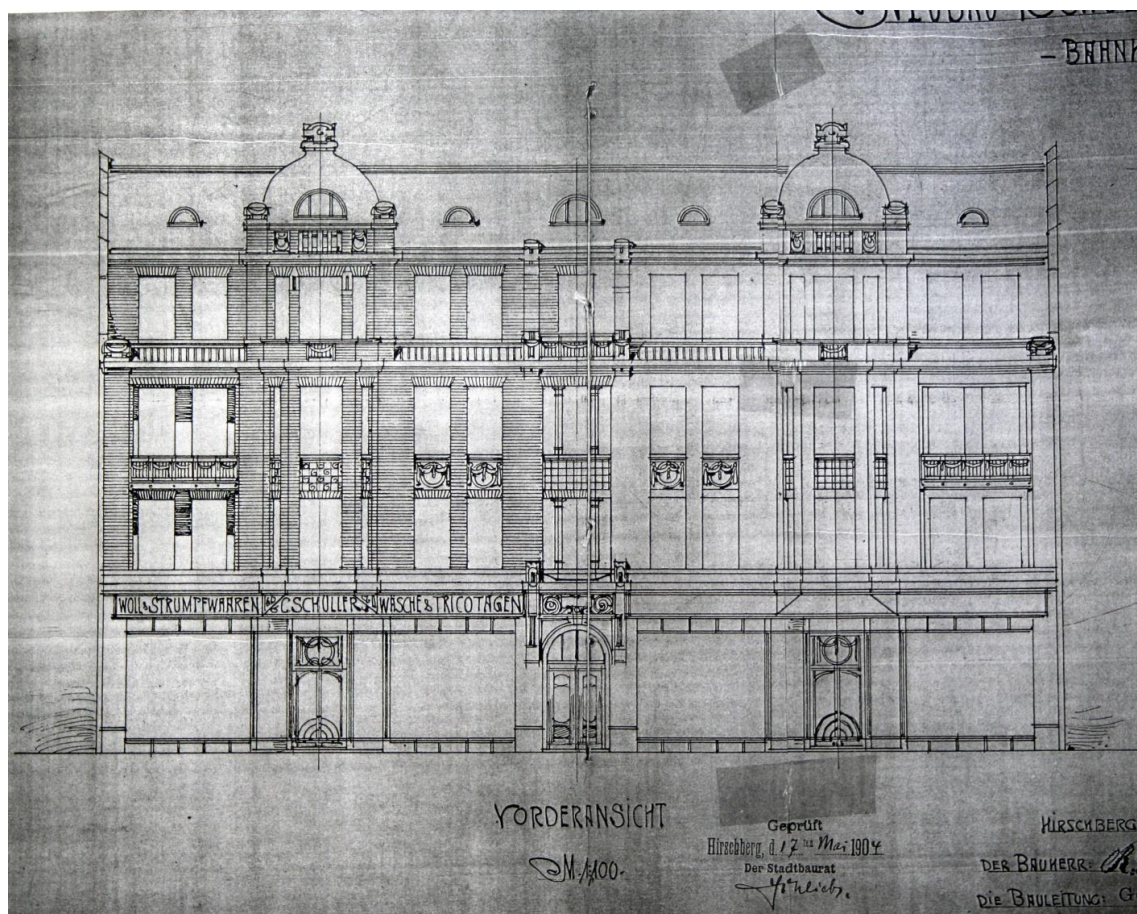
Ryc. 19 Dach wykusza



Ryc. 20 Dach świetlika widoczny od strony północnej



Ryc. 21 Dom towarowy Schüllera – projekt fasady



Ryc. 22 Okna i balustrada

Ryc. 23 Okna fasady południowej oraz ornamenty architektoniczne



Ryc. 24 Okna wykuszy



Ryc. 25 Okna (c.d.)



Ryc. 26 Okna – dekoracja (fantastyczna postać, dyski, girlandy, ornament geometryczny)



Ryc. 27 Ornamenty okienne



Ryc. 28 Ornamenty okienne – szachownica z kwiatonów





Ryc. 29 Ornament okienny (lwy)



Ryc. 30 Wejście główne

Ryc. 31 Panneau nad wejściem głównym



Ryc. 32 Ornament plecionkowy w obramieniu wejścia Ryc. 33 Ornament w obramieniu wejścia – żuki



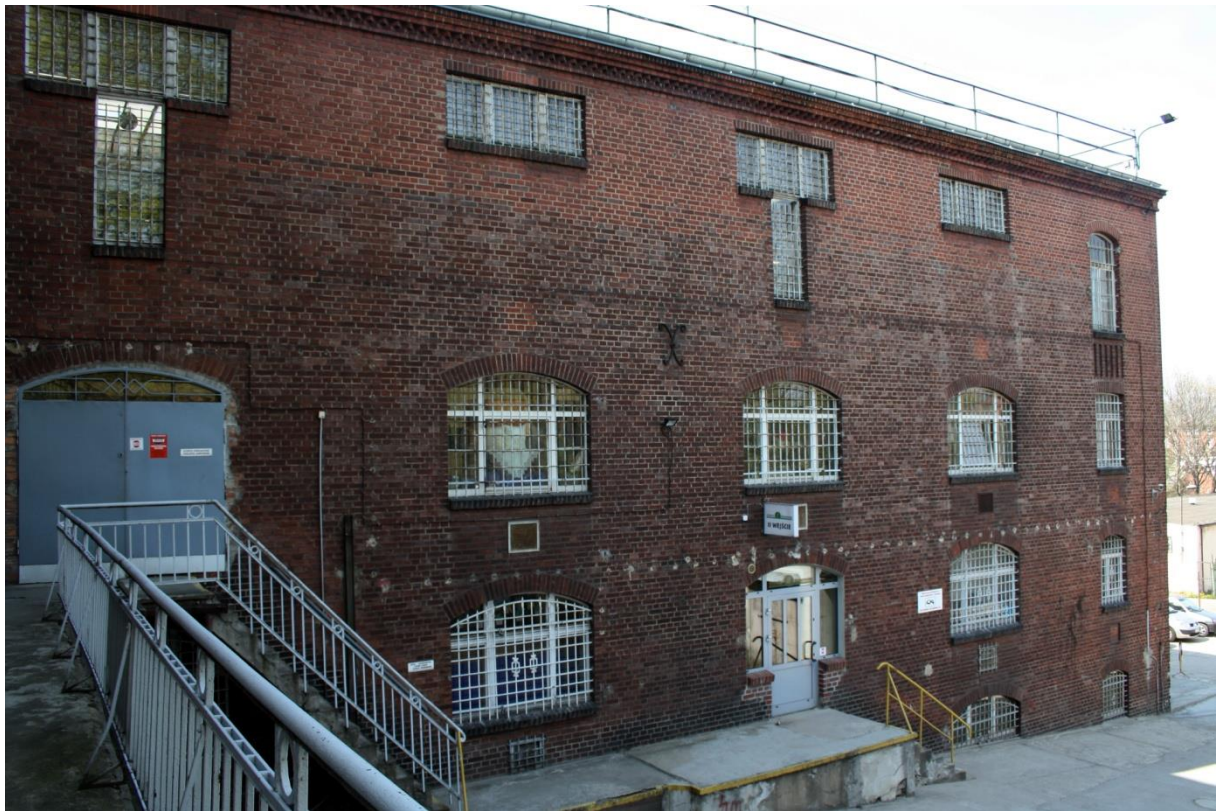
Ryc. 34 Napis na wschodniej ścianie *Kaufhaus Schüller*



Ryc. 35 Elewacja północna



Ryc. 36 Elewacja północna



Ryc. 37 Elewacja północna



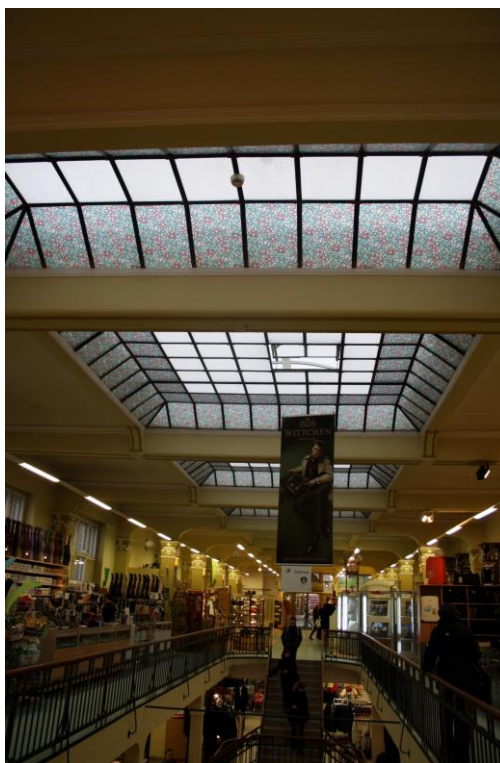
Ryc. 38 Widok na przybudówki (garaże)



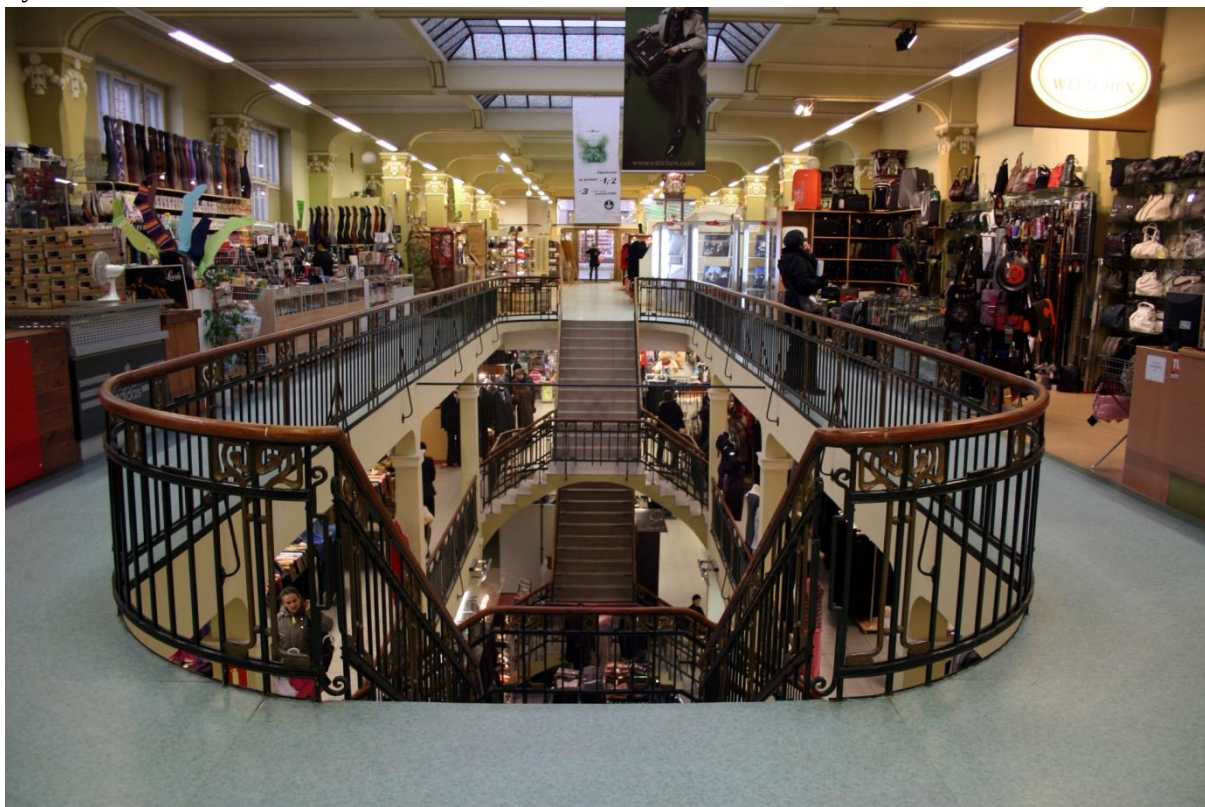
Ryc. 39 Część handlowa



Ryc. 40 Kampanulle na filarach w części handlowej Ryc. 41 Świetlik



Ryc. 42 Klatka schodowa



Ryc. 43 Ornament balustrady



Ryc. 44 Sień



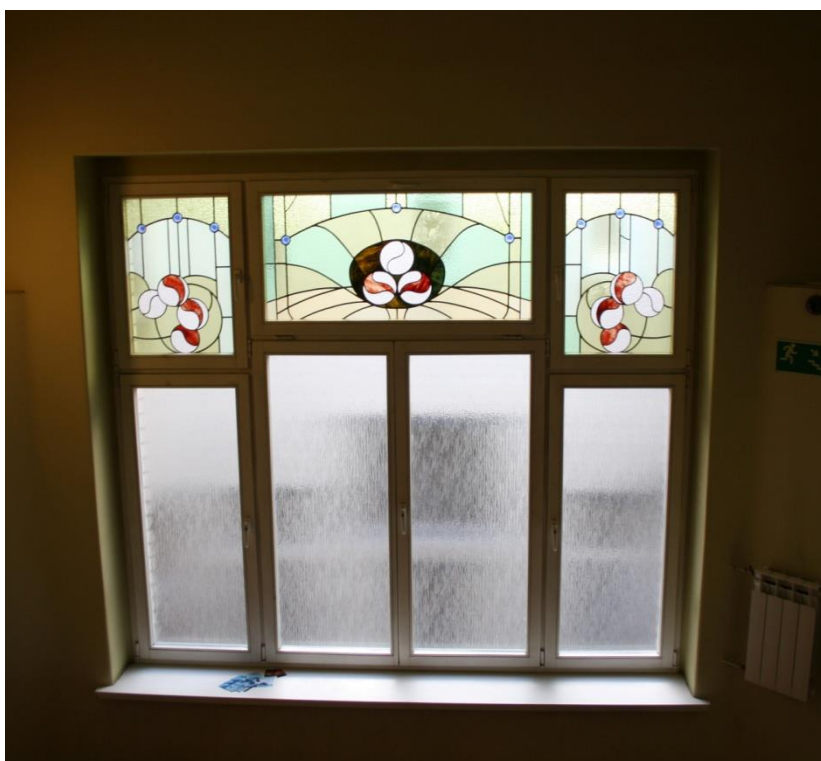
Ryc. 45 Dekoracja sztukatorska w sieni



Ryc. 46 Klatka schodowa prowadząca do części biurowej Ryc. 47 Okno z witrażem (pejzaże)



Ryc. 48 Okno z witrażem (motyw kasztanu)



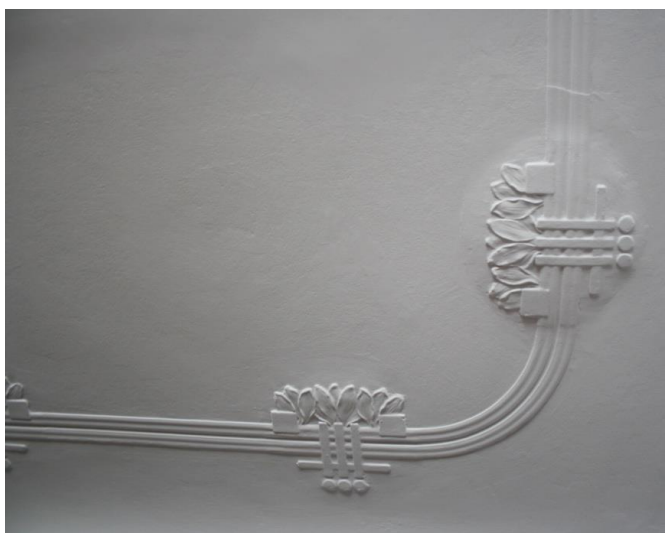
Ryc. 49 Okno z witrażem (motyw kasztanu)



Ryc. 50 Sztukateria w części biurowej



Ryc. 51 Sztukateria w części biurowej



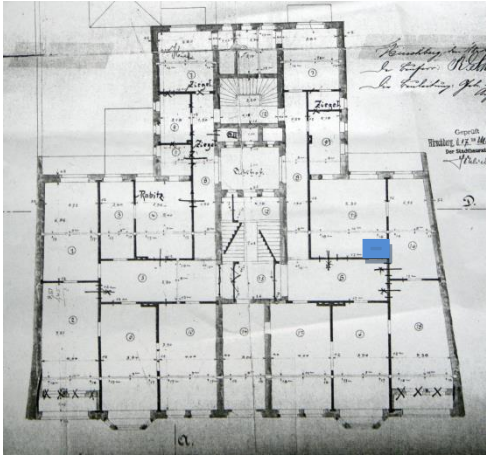
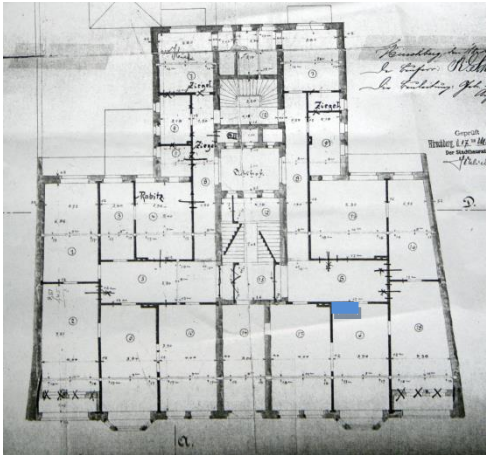
Ryc. 52 Sztukateria w części biurowej



Ryc. 53 Sztukateria w części biurowej

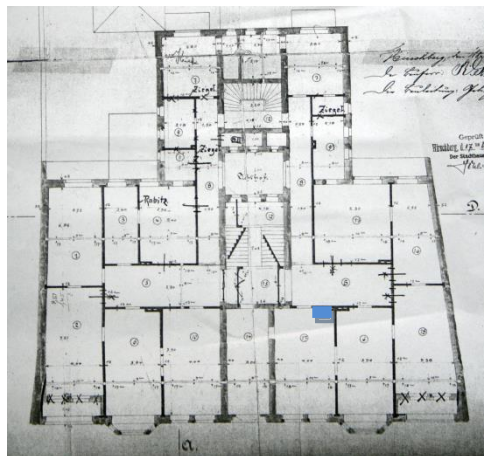


Ryc. 54 – piece wraz z rozmieszczeniem (tabela)

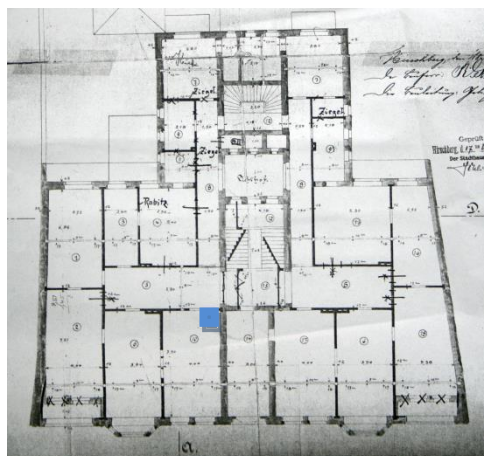
	 	Pierwsze piętro, pokój 108 
	  	Pokój 112 



Pokój 113

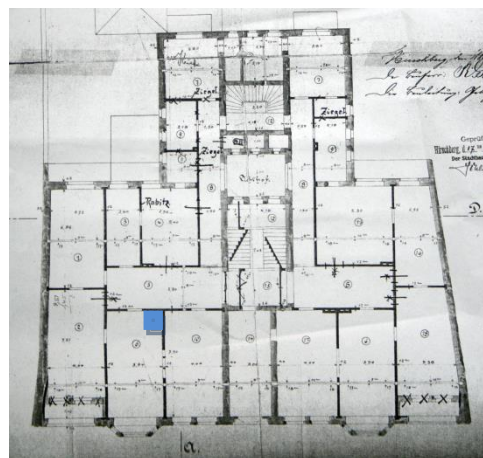


Pokój 116

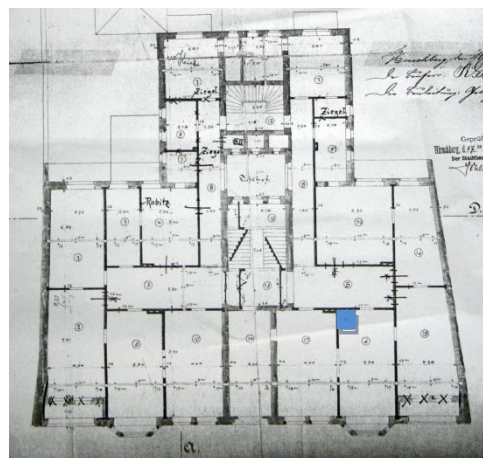




Pokój 117

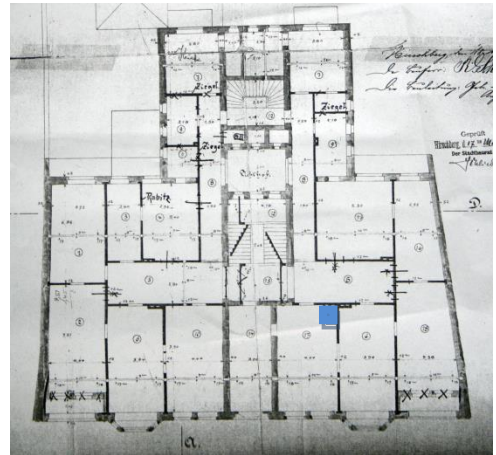


Drugie piętro, pokój 210

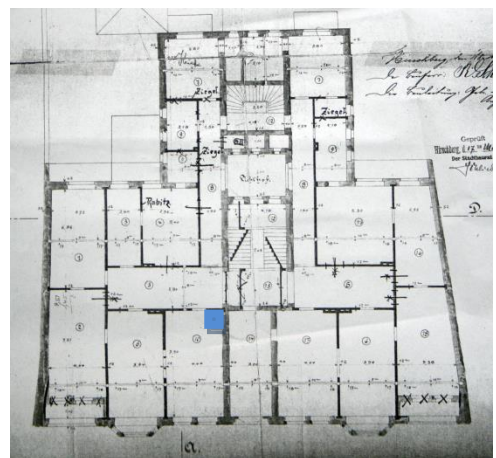




Pokój 211

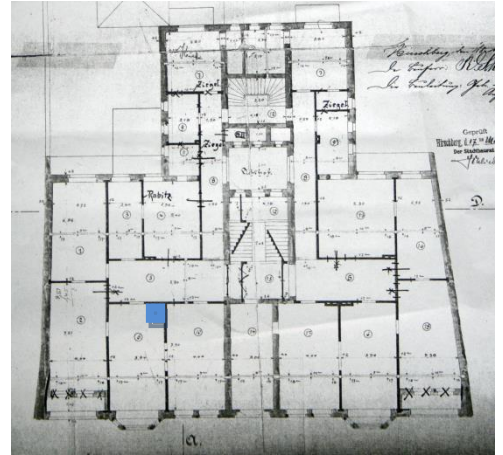


Pokój 214

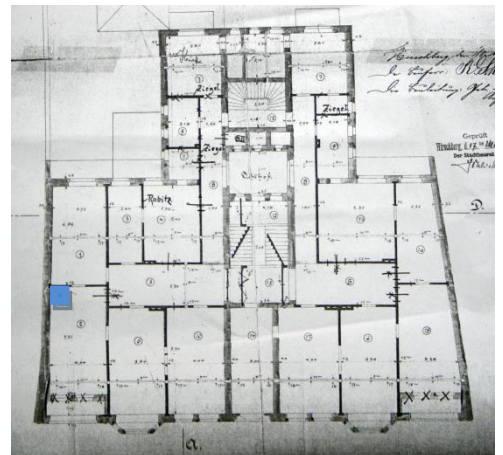




Pokój 215

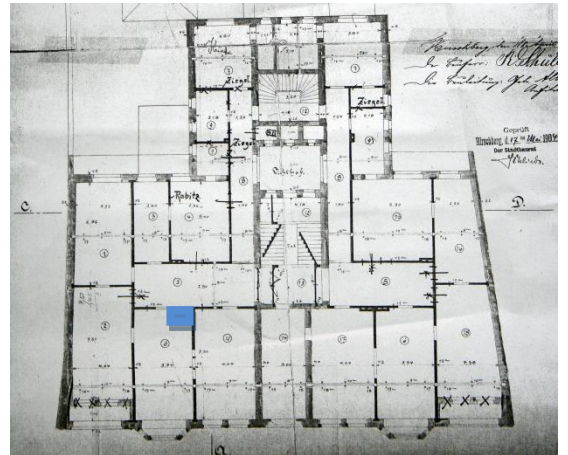


Pokój 216

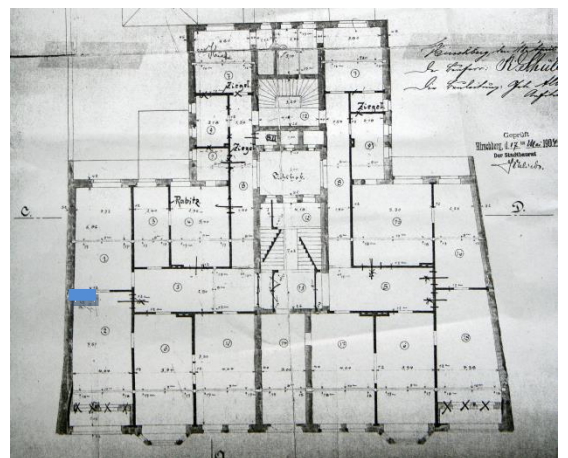




Trzecie piętro, pokój 315



Pokój 316



Ryc. 55 Dom przy ul. Długiej 11 autorstwa braci Albert Ryc. 56 Dom przy ul. Długiej 11 (reklama)



Ryc. 57 Dom przy ul. Długiej 11 dziś



Ryc. 58 Dom przy ul. Długiej 11 dziś



Ryc. 59 Budynek przy ul. Wojska Polskiego 24 autorstwa braci Albert



Ryc. 60 *Hotel Drei Berge*



Ryc. 61 *Hotel Drei Berge* – ogrody na dachu



Ryc. 62 Dawna pocztówka ze schroniskiem *Strzecha akademicka*



Ryc. 63 Dawna pocztówka ze schroniskiem *Szrenica*



Ryc. 64 Widok na schronisko *Szrenica* współcześnie



Spis ilustracji i źródła

1. *Bon Marché* w Paryżu, za:
http://www.rentparisapart.com/Voisinage/RueCherche/grandes/BonMarche_02.jpg
2. Teatr Daehmela, za: <http://fotopolska.eu/foto/140/140913.jpg>
3. Teatr Daehmela, zbiory własne
4. Dom towarowy Pinoffa / Hava, za: <http://fotopolska.eu/foto/199/199495.jpg>
5. Dom towarowy Pinoffa / Dom dziecka (lata 90-te XX wieku) za:
<http://fotopolska.eu/foto/199/199487.jpg>
6. Dom towarowy Pinoffa – czasy współczesne, za:
<http://fotopolska.eu/foto/199/199491m.jpg>
7. Dom towarowy Pinoffa od strony ul. Długiej, zbiory własne
8. Dom towarowy Krebsa – za: <http://wroclaw.fotopolska.eu/foto/104/104993.jpg>
9. Dom towarowy Krebsa – zbiory własne
10. Dom towarowy Krebsa – reklama, za:
<http://wroclaw.fotopolska.eu/foto/208/208683.jpg>
11. Galeria karkonoska – za: <http://wroclaw.hydral.com.pl/foto/14/14983m.jpg>
12. Galeria karkonoska – zbiory własne
13. Plan sytuacyjny kopia na podst. Archiwum Państwowego w Jeleniej Górze
14. *Dom towarowy Schüllera* – plan poprzeczny, kopia na podst. Archiwum Państwowego w Jeleniej Górze
15. *Dom towarowy Schüllera* – wygląd od str. pn, kopia na podst. Archiwum Państwowego w Jeleniej Górze
16. Plan przyziemia - kopia na podst. Archiwum Państwowego w Jeleniej Górze
17. Plan wyższych kondygnacji - kopia na podst. Archiwum Państwowego w Jeleniej Górze
18. Drzwi korytarzy w części biurowej, zbiory własne
19. Dach wykusza – zbiory własne
20. Dach świetlika - zbiory własne
21. *Dom towarowy Schüllera* – rys. fasady, kopia na podst. Archiwum Państwowego w Jeleniej Górze
22. Dom towarowy – okna, zbiory własne
23. Dom towarowy – okna, zbiory własne
24. Dom towarowy – okna, zbiory własne
25. Okna wykuszy - zbiory własne
26. Okna nad portalem - zbiory własne
27. Ornament podokienny - zbiory własne
28. Ornament okienny - zbiory własne
29. Ornament okienny - zbiory własne
30. Wejście główne – zbiory własne
31. Panneau - zbiory własne
32. Ornament plecionkowy w obramieniu wejścia – zbiory własne
33. Ornament w obramieniu wejścia – żuki, zbiory własne
34. Napis na wschodniej ścianie *Kaufhaus Schüller* – zbiory własne

35. Elewacja północna – zbiory własne
36. Elewacja północna – zbiory własne
37. Elewacja północna – zbiory własne
38. Widok na przybudówki (garaże) – zbiory własne
39. Część handlowa – zbiory własne
40. Kampanulle na filarach w części handlowej – zbiory własne
41. Świetlik – zbiory własne
42. Klatka schodowa – zbiory własne
43. Ornament balustrady – zbiory własne
44. Sień – zbiory własne
45. Dekoracja sztukatorska w sieni – zbiory własne
46. Klatka schodowa prowadząca do części biurowej – zbiory własne
47. Okno z witrażem – zbiory własne
48. Okno z witrażem – zbiory własne
49. Okno z witrażem – zbiory własne
50. Dekoracja sztukatorska sufitów w części biurowej – kręgi, zbiory własne
51. Dekoracja sztukatorska sufitów w części biurowej – liście, zbiory własne
52. Dekoracja sztukatorska sufitów w części biurowej – rośliny z baldachami, zbiory własne
53. Dekoracja sztukatorska sufitów w części biurowej – rośliny z baldachami, zbiory własne
54. Tabela z ilustracjami i rozmieszczeniem pieców z części biurowej, zbiory własne
55. Dom przy ul. Długiej 11, za: <http://fotopolska.eu/foto/161/161176.jpg>
56. Dom przy ul. Długiej 11, reklama kawiarni, za:
<http://fotopolska.eu/foto/161/161177.jpg>
57. Dom przy ul. Długiej 11 – zbiory własne
58. Dom przy ul. Długiej 11 – zbiory własne
59. Dom przy ul. Wojska Polskiego 24 - zbiory własne
60. *Hotel Drei Berge* (Hotel Europa) - za: <http://fotopolska.eu/foto/222/222049.jpg>
61. *Hotel Drei Berge* (Hotel Europa) ogrody na dachu - za:
<http://fotopolska.eu/foto/106/106618.jpg>
62. Schronisko *Strzecha akademicka*, za: http://www.strzecha-akademicka.pl/galeria/historia/tn_021.jpg
63. Schronisko *Szrenica*, za:
<http://picasaweb.google.com/102135755025519403946/KarkonoszeNaStarychPoczto wkach#5385698640645310018>
64. Schronisko *Szrenica*, za: http://www.dwbelchatow.pl/zdjecia/szrenica_d.jpg

Bibliografia

1. Akta miasta Jeleniej Góry nr. 5211, Archiwum Państwowe we Wrocławiu oddział w Jeleniej Górze
2. Adressbuch der Stadt Hirschberg und der Gemeinden Cunnersdorf und Straupitz für das Jahr 1903/1904, 1905/1906, 1907/1908.
3. T. Broniewski, *Historia architektury*, Wrocław 1959.
4. G. Przybyłowicz Balińska, *Rozwój urbanistyczny Jeleniej Góry w XIX wieku i na początku XX wieku*, [w:] *Rocznik Jeleniogórski 1981*, Jelenia Góra 1981
5. U. Bücholdt, *Archthek – historisches Architektenregister für den deutschsprachigen Raum, Schwerpunkt ca. 1890-1965*, za: <http://www.archthek.de>
6. K.H. Drescher, *Bergbauden des Riesen- und Isergebirges*, „Sächsishe Zeitung”
Za: <http://www.riesengebirgler.de/gebirge/Baude/Riesengebirgsbauden.htm>.
7. E. Drzewińska, *Ziemia jeleniogórska*, Katowice 1967
8. *Encyklopedia sztuki starożytnej. Europa, Azja, Afryka, Ameryka*, Warszawa 1998,
9. *Hirschberg in Schlesien und Umgebung*, Hirschberg.
10. W. Kapalczyński, J. Kotlarska, *Zabytki Jeleniej Góry i powiatu*. Jelenia Góra 2002
11. K. Kirschke, *Fasady obiektów komercyjnych z lat 1890-1930*, Wrocław 2005
12. K. Kirschke, P. Kirschke, *Rewaloryzacja domu handlowego PSS „Feniks” dawny „Warenhaus Gebrüder Barasch”*, „Architectus”, 13-14 (2203), Nr 1-2,
13. K. Kirschke, P. Kirschke, *Sto lat domu handlowego „Feniks” (Warehnaus Gebrüder Barasch)*, Wrocław 2004
14. K. Kirschke, P. Kirschke, *Wrocławskie domy towarowe*, [w:] *Architektura Wrocławia, tom 4, Gmach*, Wrocław 1998
15. W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985, s. 292;
16. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
17. E. Krause, *Aus der Geschichte alter Riesengebirgsbauden*, „Riesengebirgs-Buchkalender”. Za:
<http://www.riesengebirgler.de/gebirge/Baude/Riesengebirgsbauden.htm>
18. Z. Kulik, *Jelenia Góra i okolice. Przewodnik*, Warszawa 1986,
19. Z. Kwaśny, *Jelenia Góra. Zarys rozwoju miasta*, Wrocław 1989
20. *Lexicon der bildenden Künstler und Kunsthandwerker Schlesiens bis 1945 Band 1, A-B*, Breslau 2001.
21. I. Łaborewicz, *Słownik ulic i innych nazw miejskich Jeleniej Góry*, Jelenia Góra 2001

22. S.T. Madsen, *Art Nouveau*, Warszawa 1977
23. N. Pevsner, *A history of building types*, New York 1972.
24. E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra*, Wrocław 1975.
25. A. Saraczyńska, *Świątynia komercji – dom towarowy Braci Barasch*, [w:] *Wrocławski Rynek. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne we Wrocławiu w dniach 22-24 października 1998r*, Wrocław 1995.
26. E. Szczepański, *Z dziejów schronisk Karkonoszy (Samotnia)*. [w:] *Rocznik Jeleniogórski 1978*, Jelenia Góra 1978.
27. M. Staffa, *Słownik geografii turystycznej Sudetów, tom 3, Karkonosze*, Warszawa-Kraków 199.
28. M. Staffa, *Słownik geografii turystycznej Sudetów. Tom 4. Kotlina Jeleniogórska*, Wrocław 1999.
29. J. Suchodolski, *Architektura schronisk górskich w Sudetach*, Wrocław 2005
30. I. Szöllosi, *Mit der Kunst „ins Gebirg”*, “Kulturpolitische Korrespondenz” 9(1999), no.1092.
31. W. Ulanecki, *Dom Handlowy Schüllera, ob. Dom Handlowo-Biurowy, ul. 1 Maja 27 w Jeleniej Górze*. Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Karta Ewidencyjna zabytków architektury.
32. M. Wallis, *Secesja*, Warszawa 1967.
33. H. Wichmann, *Georg Wichmann 1876-1944. Der maler des Riesengebirges und sein Kreis*, Wurzburg 1966.
34. C. Wiklik, *Wieże, baszty, zaułki...Sekrety Jeleniej Góry*, Jelenia Góra 2009.
35. Von Gebirge, “Der Wanderer in Riesengebirge”, 1930.
36. E. Zola, *Wszystko dla pań*, Warszawa 1954.